Запорозька спадщина
випуск 12

Сергій Леп'явко

ВЕЛИКИЙ КОРДОН ЄВРОПИ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI ст.)

РА “Тандем-У”
Запоріжжя
2001

[<<< На головну сторінку]

Зміст

Вступ
Частина перша
ХРИСТИЯНСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА БАЛКАНАХ
Частина друга
ФОРМУВАННЯ МОЛДАВСЬКОГО НАПРЯМКУ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
Частина третя
ОБОРОНА МОСКОВІЇ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ
Частина четверта
ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ І СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА
Висновки
Примітки

На головну сторінку
На початок

Вступ

Протягом останнього десятиріччя українська історична наука успішно займається дослідженням раніше закритих проблем і "білих плям" шляхом широкого залучення нового фактичного матеріалу і відмови від ідеологічних штампів радянських часів. У цьому відношенні маємо беззаперечні здобутки, їх визнання і запровадження в широку практику через навчальний і виховний процес. Водночас, з кожним роком стає все очевиднішим, що для дійсно сучасного розуміння нашого минулого необхідно шукати нові напрямки, методи і методології наукових пошуків.

Серед найважливіших завдань сучасної вітчизняної історіографії - осмислення минулого України як не-від'ємної складової європейського і світового історичного процесу. На жаль, насьогодні у більшості популярних і наукових праць, писаних українськими істориками з патріотичних позицій, історія України постає відірваною від міжнародного контексту. Її зовнішні зв'язки зводяться до експансії сусідніх держав на українські землі або стосунків метрополій з колоніальною Україною. До недавнього минулого головною об'єктивною підставою панування такого підходу була необхідність виокремлення історії України як окремого процесу для його кращого аналізу, а головною суб'єктивною - зворотня реакція української історіографії на російську, польську та радянську літературу, у якій існування окремої історії України взагалі не визнавалось. Однак такий спрощений підхід і її штучне відділення від історії європейської і світової не відповідає реаліям минулого. Україна завжди була частиною міжнародної спільноти і далеко не завжди - пасивною. І такі глобальні історичні події як великі переселення народів, створення імперії Чінгіс-хана, відкриття Америки Колумбом або промислова революція в Західній Європі неминуче знаходили відображення на берегах Дніпра. Інша річ, у яких формах це проявлялось. Проте єдність загальноєвропейського історичного процесу в українській історіографії враховувалася тільки в окремих ділянках, насамперед, пов'язаних з історією культури. Політична сфера для такого підходу була повністю закрита.

Тому у вітчизняній історіографії лише останнім часом стали з'являтися дослідження таких принципово важливих проблем, як міжнародний контекст найважливіших подій і явищ історії України, особливо в періоди бездержавності українського народу. Однак і надалі дослідження міжнародних аспектів політичної історії України стримується внаслідок панування кількох стереотипів методологічного та ідеологічного характеру. Такі поняття як геополітичне середовище, міжнародне становище, політичне довкілля та ін. тра-диційно ототожнюються з зовнішньою політикою в цілому. А вона є прерогативою суб'єктів міжнародних відносин. Тому, здається, мова може йти тільки про міжнародні проблеми держав-метрополій (Польське королівство, Велике кн. Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, СРСР), до складу яких входили українські землі. Відповідно, польська, російська, радянська і українська (переважно колоніальна і провінційна за своїм характером) історіографія повністю ігнорували цей аспект історії України. Однак, на нашу думку, тут треба провести розмежування між явищами різного порядку. Дійсно, Україна не була суб'єктом міжнародної політики. Але вона займала цілком визначене геополітичне становище і перебувала під впливом об'єктивних зовнішньополітичних факторів. Причому ці впливи були відмінними від тих, які діяли в інших регіонах держав-метрополій, або проявлялися на українських землях в інших формах. Скажімо, такі території, як польське Помор'я і українське Поділля в XV-XVIII ст., знаходились під дією зовсім різних зовнішньополітичних чинників. І невдачі Польщі в татарській політиці оберталися спустошеннями саме українських, а не абстрактних земель Речі Посполитої. Тому є всі підстави окремо говорити про міжнародне становище українських земель в складі таких великих і неоднорідних держав, як Велике кн. Литовське, Річ Посполита та ін., маючи на увазі всю сукупність зовнішньополітичних чинників, які впливали на них.

Відповідно, перед українською історіографією відкривається цілий напрямок нових досліджень, пов'я-заних з висвітленням реального місця і значення українських земель у міжнародній політиці. Вони мають включати в себе вивчення міжнародних відносин держав-метрополій і їхніх найближчих щодо українських земель сусідів, місце "українського питання" (територіального) в цих відносинах, політичний розвиток держав, які оточували українські землі і мали на них безпосередній вплив та ін.
Такий підхід, зокрема, є особливо важливим для дослідження історичного розвитку українського козацтва. Традиційно вважається, що про міжнародні аспекти його діяльності можна вести мову лише від початку Визвольної війни українського народу, хоча вже з кінця XVI ст. козацтво виступає як самостійний, хай у специфічній формі, суб'єкт міжнародних відносин. Історіографія історії козацтва до Хмельниччини зосереджується на його соціальній еволюції та стосунках з польською владою. Міжнародні події при цьому не ігноруються цілком, але подаються як другорядні, або досліджуються відірвано одна від одної (діяльність Дмитра Вишневецького, похід Івана Підкови в Молдавію, морські і московські виправи Петра Сагайдачно-го, Хотинська війна та ін.).
Показовим є те, що навіть, незважаючи на постійні згадки в літературі про напади на турків і татар, во-ни майже ніколи не розглядались як окрема сфера діяльності козацтва, або мова йшла про їх спрощене висвітлення як "боротьби" проти мусульманської агресії без висвітлення контексту, в якому все це відбувалось. Тому не тільки в зарубіжній, але і в українській історіографії козацькі походи постають як хаотичний "броунівський рух", об'єднаний лише загальним причинним зв'язком. Те ж саме можна сказати і про інші принципово важливі напрямки прикладання енергії козацтва - московський і молдавський. Однак міжнародні причини тієї ж Визвольної війни мали таку ж велику передісторію, як і причини соціальні. Корені козацько-татарського союзу 1648 року, молдавського походу Тимоша Хмельницького, Переяславської ради 1654 року та інших подій простежуються принаймні з середини XVI ст. І без спеціального аналізу міжнародної сфери діяльності козацтва зрозуміти їх неможливо.
Звернення до європейського контексту при дослідженні історії козацтва необхідне і з огляду на ще одну принципово важливу обставину. Наша література, особливо популярна, переповнена штампами про унікальність українського козацтва. Їх можна вважати вірними, але лише частково. Адже чомусь обходиться питання: унікальність у порівнянні з чим? А відповідь на це запитання майже не дається. Рідкими винятками у цьому відношеннні є класична праця Д.Яворницького "Історія запорозьких козаків", у якій простежується подібність окремих рис побуту українського козацтва і народів Середньої Азії, а в новітній історіографії - стаття В.Смолія1. Між тим проблема заслуговує на значно більшу увагу. Одночасно з українським козацтвом в Європі існувало ще кілька подібних до нього військово-корпоративних спільнот. Найбільшими з них були граничари Хорватії, угорські гайдуки і секеї та донські козаки. Всі вони були породженням одного глобального явища - Великого Кордону між Заходом і Сходом, протистояння християнської і мусульманської цивілізацій.
Фактор Великого Кордону традиційно згадується у працях з історії українського козацтва у його конк-ретних проявах - нападах татар на українські землі. Але такий підхід теж дуже спрощений, за рідкими винятками, знову-таки відірваний від міжнародного контексту і тому не дає дійсної історичної перспективи подій. Внаслідок панування застарілих стереотипів, в українській історіографії є лише поодинокі спроби порівняння становища українських земель з іншими ділянками Великого Кордону і українського козацтва з військовими корпораціями, які мали схожу з ним історичну долю (О.Апанович, Я.Дашкевич, В.Смолій).
Тому вже давно назріла потреба більш предметного поєднання історії козацтва з історією міжнародних відносин. Останнім часом до проблеми визначення реальних міжнародних координат історії України доби козаччини звернулося ряд українських істориків (В.Брехуненко, В.Сергійчук, В.Станіславський, Т.Чухліб, Я.Федорук, В.Щербак). І цей напрямок є одним з найперспективніших в дослідженні історії українського козацтва.

На зміст

Частина перша

ХРИСТИЯНСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА БАЛКАНАХ

Нерозривна єдність історії України з історією Європи в XV-XVIII ст. у сфері політичній найяскравіше проявилась у такому визначальному явищі, як протистояння християнської і мусульманської цивілізацій. В європейських країнах, які розвивались у тепличних умовах ізольовано від будь-яких глобальних конфліктів, поява турків була сприйнята як Божа кара. У XVI ст. не було проблеми важливішої, ніж турецька загроза. Згодом турецька експансія захлинулась і зовнішня межа турецьких володінь в Європі на кілька сот років відносно стабілізувалась. Утворена таким чином лінія Великого Кордону розрізала навпіл Балканський півострів, захопила все Середземномор'я з його численними островами аж до Іспанії і Марокко, а на сході - в Північному Причорномор'ї - наклалася на споконвічний степовий кордон. Прилеглі до нього території явля-ли собою, за визначенням західних дослідників, широку смугу "земель на кордоні", "країн на кордоні". Якщо для більшості європейських держав турецький фактор поступово втратив значення, або залишився інструментом дипломатичних інтриг, то для народів на Великому Кордоні він залишився визначальним не тільки в політичній, але й у всіх інших сферах життя суспільства1. Українські землі, поряд з Хорватією, Угорщиною, до певного часу Молдавією та у специфічній формі Московією, перебували на передньому краю цього кордону. І тому видається особливо важливим поглянути на нього з української перспективи.

Західний край великого християнсько-мусульманського протистояння на суходолі Європи проходив через Хорватію. До появи на Балканах турків Хорватія входила до складу об'єднаного угорсько-хорватського королівства. Угорський король був верховним сюзереном країни, а місцева влада належала хорватським феодалам на чолі з намісником короля - баном. Уже з початку XV ст. Хорватія відчула реальну загрозу з боку турків. У 1430-х роках було закладено початки оборонної системи для захисту від турецьких набігів. Тоді у прикордонних замках, як королівських, так і приватних, були розміщені постійні гарнізони, які складалися з найманих військ. Крім того, до оборони були офіційно залучені бандерії (хоругви) великих хорватських феодалів2.

В останній третині XV ст. турки здійснили ряд спустошливих набігів на хорватські землі. Їх головна ме-та - підготовка до їх завоювання шляхом постійного терору, винищення і виведення в полон населення. Так, наприклад, під час нападу 1469 року було забрано в полон близько шістдесяти тисяч чоловік. В 1493 році відбулася велика битва на Крбанському полі, у якій загинула значна частина хорватських феодалів. Безпосе-реднє захоплення турками хорватських земель мало місце у 1513, 1522-1524, 1526, 1536-1537 роках. Ще не окупована частина Хорватії разом з Угорщиною визнала владу Габсбургів (імператор Фердинанд був обраний угорським і хорватським королем)3. Погіршення становища Хорватії було викликане не тільки силою і натиском турків, але й організаційним безладдям в справі оборони краю. Хорватська знать майже не виконувала рішень власних саборів - виставляти воїнів з маєтків (одного вершника від тридцяти шести дворів), посилати селян на будівництво фортець, постачати до війська продовольство та ін. Фактично феодали обороняли свої маєтності поодинці і, звичайно, не могли протистояти добре організованій турецькій армії. Останній період прямої експансії турків припав на 1566-1592 роки. Територія Хорватії настільки зменшилась. що сучасники називали її "залишками залишків"4.

В такій ситуації врятувати становище могли тільки неординарні рішення. І вони були знайдені. Ще з другої половини XV ст. король Матвій Корвін залучив до потреб оборони нову силу - переселенців з південно-слов'янських земель, переважно сербів. Їм було дозволено селитися в прикордонних областях Ліка і Крбава з умовою несення сторожової служби5. Ці переселенці і місцеве населення, яке переходило на запропоновані умови, стали називатись ускоками, а згодом дістають назву граничарів. Їх значення в обороні краю постійно зростало. Селянин-воїн, який захищав свою землю і своє село, виявився добре пристосованим для виснажливої прикордонної боротьби. Велике значення для зміни принципів оборони кордону мав і той фактор, що населення австрійських земель, яке перебувало безпосередньо за вузькою смугою хорватського прикордоння, було кровно зацікавлене у зміцненні обороноздатності Хорватії.

Етапним рубежем у формуванні нової системи оборони кордону став 1578 рік. Проведений перед тим огляд обороноздатності прикордоння виявив її незадовільний стан. Замки були слабко укріплені, зброї не вистачало, військові сили становили менше шести тисяч чоловік, але не отримували регулярної плати6. Тоді було скликано спеціальний сейм, за рішеннями якого імператор видав знаменитий Брушський указ. На хорватському прикордонні створювались військові округи. Відведені для них землі тимчасово від-чужувались у місцевих феодалів. У цих округах вводився загальний воєнний устрій. Щодо принципів останнього було складено окремий проект, який набрав чинності в 1580 році. Внутрішні австрійські землі зобов'язувалися виділяти на утримання прикордонних округів значні суми: Штірія - двісті сімдесят чотири тисячі гульденів; Карінтія, Крайна і Ториця разом - таку ж суму. Ці постанови були затверджені імператором, причому він теж пообіцяв особисто виділяти на утримання кордону сто сорок тисяч гульденів щорічно.

Виділена територія від Адріатичного узбережжя до річки Сава дістала назву "Військового Кордону". Якщо до 1578 року ці землі перебували під номінальним керівництвом хорватського бана (як намісника короля-імператора), то потім потрапили під пряме підпорядкування австрійського командування, спеціальної "королівської ради". Центром Військового Кордону стало новозбудоване місто-фортеця Карловац (Карлштадт) Пізніше, звільнені від влади турків землі Хорватії вже не поверталися під владу бана, а входили до Воєнного Кордону. Таким чином його територія поступово розширювалась. Згодом структура Військовий Кордон було розподілено на дві частини - генералати, які мали ще цивільні назви - Хорватська Крайна і Славонська Крайна. У свою чергу Крайни (генералати) поділялися на капітанії: хорватська - на чотири, а славонська - на три7.

Про безпосередню організацію служби на Військовому Кордоні відомо з пізніших джерел. Вздовж всієї прикордонної лінії були влаштовані невеликі дерев'яні укріплення, у яких перебувала сторожа. Вона мала попереджувати про наближення турків. Укріплень було багато і вони розміщувалися близько одне від одно-го - для повного контролю над місцевістю і так, щоб сигнал, поданий з одного, можна було побачити (вогонь) або почути (дзвони) в іншому. Таким чином, оминути сторожу було практично неможливо, і звістка про наближення противника миттєво потрапляла до головних передових постів, а звідти - до штабів капітаній і генералатів. Так само швидко проводилася мобілізація граничарів. Отримавши умовний сигнал, всі чоловіки в поселеннях граничарів бралися до зброї, швидко збиралися в загони і діяли згідно з наперед визначеними планами8. Ефективність цієї системи оборони виявилась уже в тому, що турки так і не змогли подолати кількох десятків кілометрів глибини оборони Військового Кордону. А в 1593 році хорвати здобули першу значну перемогу над турками біля фортеці Сисак і в цій же війні до 1606 року звільнили ряд територій9.

Місцева організація граничарів довгий час, фактично до 1630 року, мала традиційний патріархальний характер, лише пристосований до екстремальних умов кордону. Населення граничарських сіл жило громадами, а для воєнних потреб боєздатні чоловіки об'єднувалися в чоти на чолі з арамбашами. Ця міліція підлягала військовому керівництву, але користувалася широкою автономією, хоча реальний її зміст поступово змінювався. Військову службу в мирний час граничари відбували за свій рахунок, а під час війни могли отримувати плату залежно від конкретних умов. Наприкінці XVI ст. вона складала чотири форинти сріблом на місяць. Цікаво також, що окрема висока винагорода (десять форинтів) була встановлена за кожного взятого в полон турецького мартолоза, які спеціалізувалися на прикордонних спустошеннях. Їм також офіційно належало дві третини захопленої здобичі, а одна третина йшла королю (імператору)10. Ще в 1538 році, маючи на меті закріплення військовослужбового населення на прикордонні, уряд надав йому перший привілей. А в 1630 році було видано перший граничарський Статут. Ним було зафіксовано особливе соціальне становище граничарів як військово-корпоративної спільноти, право цієї спільноти на внутрішнє самоврядування і визначено організаційні принципи її функціонування. За цим Статутом граничари у своїх селах-громадах обирали "кнеза" для виконання адміністративних і судових функцій. На рівні капітаній вони теж обирали собі

"кнеза" капітанії і капітанського суддю. Разом із суддями обирали і їхніх помічників - асесорів. Обрання кнезів, суддів та асесорів здійснювалось один раз на рік у Юріїв день на загальних зборах граничарів. Цікаво, що водночас Статут забороняв граничарам будь-які збори з інших приводів11.

Граничари ревно оберігали своє право виборів і до XVIII ст. це їм в основному вдавалося. Однак місцеві адміністративно-територіальні органи управління граничарів не мали свого завершення на верхівці адмініс-тративної піраміди. Крім того, вище адміністративно-територіальне управління і військове командування граничарами були відділені від їхніх органів самоврядування. Так, у капітаніях військова влада належала капітанам, а в генералатах, відповідно, генералам. Це були військово-територіальні посади. Поряд існували чисто військові полкові структури, у яких і служили граничари. Призначення на військові посади здійсню-вав уряд, переважно з представників австрійського шляхетства, хоча іноді командні посади займали і вихідці з граничарів.

На якому ж правному становищі знаходились граничари? Всі боєздатні чоловіки на території Військо-вого Кордону були військовозобов'язаними. За це вони отримували землю, були вільними від влади феодалів і мали особисту свободу. Однак земля, на якій працювали для власного утримання граничари, була не їхньою приватною власністю, а власністю держави12. Держання землі було умовним, прямо пов'язаним із фактом відбування військової служби. Інша річ, що вона передавалась у спадок на тих же умовах. З часом серед граничарів утвердилася думка, що земля повністю належить їм, і в XVIII ст. уряду довелося довго і непросто "переконувати" граничар, що це не так. У цілому і політично і економічно граничари залежали від імператора як верховного правителя, верховного власника землі і головнокомандуючого збройними силами держави.

Життя граничарів було непростим. Їм загрожувала постійна військова небезпека від турків. Зворотним боком їхніх суспільних привілеїв була сувора військова дисципліна. Будь-які порушення встановленого регламенту каралися фінансово, тілесно, а часто - і стратою (наприклад, частими були записи на зразок: "...коли б то учинено, карати тілесно, а при потребі і смертною карою"13). Крім того, військове керівництво нерідко само намагалося виступати щодо граничарів в ролі феодалів, обкладаючи їх незвичними по-винностями. Хоча стосунки граничар і командирів теж були визначені спеціальними регламентами, але вони нерідко порушувались. Із часом все більшого поширення набуло і таке явище, як намагання верхівки граничарів успадкувати свою владу або встигнути збагатитися за рахунок своїх підлеглих під час виконання службових обов'язків на виборних посадах. Для закріплення привілейованого становища верхівка граничарів прагнула отримати шляхетство. Уряд йшов їм назустріч - і це вело до поглиблення соціального розколу в рядах граничарів14.

З іншого боку, граничари знаходились у далеко більш привілейованому становищі, ніж селяни сусідніх територій. Тому нерідкісними були випадки, коли селяни з Банської Хорватії (Хорватії під владою бана) тікали на територію Військового Кордону або всіма можливими способами добивались поширення його правових норм на свої землі. Сучасники відзначали, що "всі селяни хочуть стати граничарами". Зрозуміло, що хорватські землевласники противилися цьому як могли і, навпаки, виступали за повернення земель Військового Кордону під цивільну юрисдикцію15. Самі граничари мали з селянством досить непрості стосунки. Іноді вони разом брали участь у повстаннях, але в цілому граничари усвідомлювали свою станову зверхність і нерідко ставали знаряддям придушення селянських виступів.

Граничари також неодноразово заявляли, що "швидше дадуть розрубати себе на шматки, ніж погодяться перетворитись у кметів", "готові швидше вмерти, ніж підкоритися панам і попам", "переселитись в інші місця" і навіть "готові швидше повернутись під владу турків, ніж підкоротися хорватським панам"16. І це були не тільки слова. Граничари неодноразово піднімали повстання, коли відчували загрозу своєму існу-ванню. До середини XVIII ст. виступи добре озброєних і організованих граничарів до певної міри були приречені на успіх. Імператорський двір вбачав у них реальну воєнну силу як для зовнішньої, так і для внутрішньої політики. Тому уряд або намагався запобігти повстанням шляхом певних поступок, або під час виступів поводив себе дуже обережно, маневруючи і застосовуючи репресії в мінімальних розмірах. Та ситуація докорінно змінилась у першій половині XVIII ст. Через послаблення Туреччини стало зменшуватись і значення граничарів. Уряд розпочав наступ на їхні права у всіх сферах. Це викликало серію повстань, на придушення яких уряд кидав значні (до п'ятдесяти тисяч чоловік) сили.
Зрештою, після повстання 1755 року самоврядування граничарів було ліквідовано, а вони фактично перетворені на солдатів десяти територіальних полків з обов'язком військової служби до шістдесяти років17. Про численність граничарів свідчить той факт, що на війну з Прусією у 1756 році вони виставили сорок тисяч чоловік18. Остаточне їх зникнення з суспільного життя відбулось у другій половині XIX ст., коли було ліквідовано Військовий Кордон.

Найдовша ділянка християнсько-мусульманського кордону на Балканах проходила через угорські землі. У XV ст. Угорщина була найбільшою балканською державою, під контролем якої перебувала більша частина півострова. Перші воєнні сутички угорців з турками відбулися ще наприкінці XIV ст. У першій половині XV ст., коли Волощина (основна частина сучасної Румунії) перейшла під владу турків, угорські землі опинилися безпосередньо на турецькому прикордонні. У 1440-1443 роках відбулися перші війни між угорцями і турками, у яких угорці здобули ряд перемог. У 1444 році угорці взяли участь у хрестовому поході польсько-угорського короля Владислава (Уласло) в Болгарію, який закінчився розгромом християн. У другій половині XV - на початку XVI ст. боротьба продовжувалася з перемінним успіхом, але в цілому турки поволі просувалися на північ Балкан. На початку 1520-х років султан Сулейман I взяв ряд прикордонних фортець Угорщини. Турки кілька років готувалися до вирішальної кампанії, яка відбулась у 1526 році. Двадцятип'ятитисячне угорське військо на чолі з королем Лайошом II, до складу якого входили і добровольці з Польщі, а, отже, можливо, і з України, зустріло противника під Мохачем. В запеклій битві угорці були повністю розгромлені, загинув і король. Після перемоги турки зайняли Буду - і єдине угорське королівство розпалося на кілька частин. Одна частина угорських земель потрапила під владу турків, інша - під владу Габсбургів. Відносно незалежними залишилися лише Трансільванія (Семиграддя) і північно-східна Угорщина, які стали окремими дрібними державними утвореннями, відповідно князівством і королівством19.
Наступна кількасотрічна історія Угорщини стала історією безперервних війн за визволення і прикордонної боротьби проти турків, що вело до колосальних людських і матеріальних втрат угорського народу. Це відображують демографічні показники: від середини XVI до XVIII ст. населення Угорщини практично не зросло кількісно і становило три з половиною - чотири мільйони чоловік20. Тобто весь природний приріст населення за цей період забирали війни з турками.
Подібно до татар на українських землях турки використовували тактику постійних нападів на угорців з метою захоплення рабів і терору як підготовчого етапу для наступної окупації нових територій. Відповідно, для протистояння цьому угорці як силами державних утворень, так і силами населення створили систему прикордонних фортець, самооборони міст і сіл, сторожової служби та інших форм захисту і попередження про напади турків. У таких умовах сформувались і в різних організаційних формах відтворювалися військо-во-корпоративні спільноти прикордоння, здатні ефективно протистояти противнику у виснажливій боротьбі.
В Угорщині протягом XV-XVIII сторіч існувало кілька таких спільнот. Це були секеї (секлери), гайдуки, дворяни-однодворці, гарнізони прокордонних фортець і куруци. Найдавнішою окремою військовою громадою в Угорщині були секеї, які проживали вздовж східного кордону Трансільванії (на середину XVI ст. - у ста шестидесяти восьми селах21). На початку XVI ст.їх нараховувалось понад п'ятдесят тисяч чоловік. Територія секейської громади була виділена в окремий королівський домен на чолі з графом, який уособлював собою владу сюзерена. Всередині секейської спільноти формально існувало самоуправління - збори округів і всієї секейської землі. У стосунках з угорськими феодалами секеї виступали як єдине ціле22. Секеї виконували лише військову повинність і номінально належали до військово-феодального стану, хоча і займалися сільським господарством. Однак нобілітована шляхта, як реально і державна влада, вважала їх нижчими від себе.
Вихідцем із секеїв був знаменитий вождь Селянської війни 1514 року Георгій Дожа, який і називав себе Секеєм. Цікаво, що незадовго до початку селянської війни він за військові заслуги одержав шляхетство, тобто був персонально нобілітований23. Громада секеїв жила за власними традиціями. Коли державна влада порушувала їхні права, вони спільно виступали на їх захист. Так, у 1562 році відбулося повстання секеїв проти короля, який вирішив накласти на них податки. Дещо менше за масштабами повстання повторилось у 1571 році24. Водночас, всередині громади відбувалося соціальне розшарування. Існував офіційний поділ секеїв на старшину, вершників-капітанів і піхотинців. Старшина захоплювала спільні землі і основна маса секеїв потрапила в залежність від них. Збережені в боротьбі з урядом права (особиста свобода, звільнення від податків, власна організація і судовий імунітет) з часом привласнила собі лише верхівка секеїв, яка у свою чергу вимагала від влади власної нобілітації25.
Час від часу королі і князі надавали шляхетство окремим представникам і групам секейської верхівки. Зокрема, такий спосіб привернути до себе секеїв використовував трансільванський князь Іштван Баторій, згодом відомий як польський король Стефан Баторій. Щодо ефективності допомоги секеїв можна навести один приклад. У 1595 році князь Сигізмунд Баторій (племінник Стефана) закликав секеїв до війни проти турків. Він пообіцяв повернути їм захоплені громадські землі і відновити старі права. Секеї мобілізували коло двадцяти тисяч чоловік і завдяки їм Баторій здобув перемогу в битві під Джурджево у Волощині 29 жовтня 1595 року. Однак після перемоги князь відмовився виконати свої обіцянки, а на повстання секеїв відповів жорстокими репресіями, які дістали назву "кривава масниця секеїв"26. Втім, Баторій діяв вибірково і для збереження секеїв як військової сили надав багатьом із них шляхетство. Наступник Баторія на трансільванському престолі Іштван Бочкаї для розширення бази антигабсбургського руху у 1605 році пове-рнув секеям землю і свободу. Привілейоване становище секейської знаті підтвердив у 1636 році Дєрдь Ракоці27.
Метаморфози у становищі секеїв тривали і надалі, але протягом XVII ст. громада секеїв поступово занепадає, хоча продовжує існувати ще й у XVIII ст. Частина секеїв добилась нобілітації, частина була закріпачена, а решта конституювались як окрема категорія селянства. Останній великий виступ секеїв, теж пов'язаний з військовою службою, відбувся у 1763-1764 роках. Тоді австрійський уряд оголосив запис у прокордонну сторожу. Секеї, які мали надію на здобуття певних привілеїв, стали масово записуватися на службу, але, як виявилося, це не звільняло від податків та інших повинностей. Зрозумівши це, секеї стали масово покидати військо. У відповідь уряд оголосив примусову мобілізацію секеїв, а, коли ті відмовилися підкоритися, проти них були вжиті жорстокі репресії28.
Явищем, характерним не тільки для Угорщини, але і для всіх підкорених турками балканських народів, був рух гайдуків. Серед південнослов'янських народів вони виступали як основна сила, яка чинила постійний опір османським завойовникам. Гайдуки діяли переважно невеликими групами, але іноді чисельність їх загонів сягала кількох сот і навіть тисяч чоловік. Місцями постійної дислокації гайдуків були лісисті гірські місцевості, які є на Балканах скрізь. На всьому просторі від Адріатичного до Чорного моря гайдуки вели безперервну партизанську війну проти турків, яка то затихала, то розгорялася з новою силою.
На угорському прикордонні, де кордон, залежно від військово-політичної обстановки неодноразово змінювався, гайдуки перебували не тільки на підвладній туркам території, але й поза нею. Угорські гайдуки змогли набрати значної сили. Поступово вони не тільки оформлюються організаційно, але і створюють вла-сні поселення і навіть цілі групи поселень у басейні Тиси. Уже з середини XVI ст. угорські гайдуки нерідко виступають як самостійний фактор у військово-політичній боротьбі. Їхні дії були традиційними - партизанські рейди на зайняту турками територію, напади на турецькі кораблі на Дунаї, прикордонна сторожова служба та ін.

Період найбільшої активності й успіхів угорських гайдуків припадає на початок XVII ст. Саме тоді вони поряд із шляхтою виступали як основна збройна сила Трансільванії, і від стосунків з ними залежали політичні успіхи державних діячів цього князівства. Так, у 1604-1606 роках, спираючись на гайдуків, Іштван Бочкаї зумів звільнити частину Угорщини від влади Австрії і став князем. Керівники гайдуків навіть брали участь у переговорах князя з австрійськими дипломатами. По закінченню війни з Габсбургами Бочкаї надав десяти тисячам гайдуків шляхетство (в цілому у визвольній боротьбі брало участь до тридцяти тисяч чоло-вік)29. Масове надання шляхетства стало великим здобутком гайдуків, хоча реально воно не означало повного зрівняння з шляхтою. Це було так зване "колективне шляхетство", коли привілеями користувалися не окремі особи, а вся спільнота разом. З гайдуків фактично було утворено окремий суспільний стан, оскільки корис-тування привілеями було закріплено за нащадками обох статей30. Однак магнати і шляхта, не йдучи прямо проти волі князя, передбачили для гайдуків цілий ряд обмежень у правах. Всі гайдуки мали бути поселені на державних землях, виконувати військову повинність (тоді як шляхта залучалася до неї тільки в окремих випадках). Державні збори також заборонили князю призначати гайдуків комендантами прикордонних фор-тець (а тільки шляхтичів). Було прийнято і окреме, по своєму дуже логічне рішення про заборону переходу селян в гайдуки. Тобто, гайдуки розглядалися як проміжний стан між селянами і шляхтою.

Для утримання вже визнаних привілеїв гайдукам довелося вести ще довгу боротьбу. Після смерті Бочкаї у 1607 році шляхетські загони стали нападати на поселення гайдуків. Тоді гайдуки знову втрутилися у політичні міжусобиці. Їхнє військо чисельністю до двадцяти тисяч чоловік підтримало австрійського ерцгерцога Матвія, який і став угорським королем. Матвій підтвердив їхні права31. Згодом, спираючись на гайдуків, князь Трансільванії Дєрдь Ракоці II успішно протистояв зовнішнім противникам. У 1631 році він розбив австрійські війська, а в 1636 - турецькі32.

Відповідно до своїх заслуг частина гайдуків з часом закріпилась у шляхетському стані. Решта довгий час зберігала відокремлене суспільне становище, неодноразово брала участь у внутрішніх соціальних конфліктах. У 1699 році за рішенням австрійського уряду стан гайдуків було позбавлено прав і привілеїв33. Таким чином, угорські гайдуки протягом XVI-XVII ст. займали поважне місце в суспільно-політичному житті угорських земель. Лише державна машина імперії Габсбургів змогла змінити їх традиційне станови-ще, але нажила собі цим непримиренного ворога в особі колишніх гайдуків.

Ще одним досить чисельним прошарком дрібного військового населення прикордоння були воїни гарнізонів прикордонних фортець. Наприкінці XVI ст. таких укріплень було сто сорок чотири, а коли в 1671 році австрійський уряд проводив масові звільнення з цієї служби, то виявилося, що на ній перебувало біля одинадцяти тисяч чоловік34. Необхідність їх утримання була очевидною для всіх і тому протягом XVI-XVII ст. угорські королі і князі та австрійський імператор і, що не менш важливо, шляхта йшли на це, вста-новлюючи особливі податки (власне, тут мова йде про фортеці спільного хорватсько-угорського Військового Кордону). Адже без них було взагалі неможливо забезпечити спокій на турецькому прикордонні. Однак плата за службу надходила далеко не завжди, політична верхівка роками була зайнята внутрішніми усобицями, і тому гарнізони фортець мали велику міру свободи у своїй діяльності. Коменданти фортець нерідко самі збирали податки, займалися самозабезпеченням. Воїни здійснювали самостійні напади на турків, навіть всупереч розпорядженням уряду. Щоб якось контролювати ситуацію, на офіцерські посади призначалися тільки шляхтичі, здебільшого австрійці. Наприкінці XVII ст. австрійський уряд зміг реорганізувати прикордонне військо (так званих лабанців) і поставити його під свій повний контроль35.

Велику за кількістю і особливу групу військового населення прикордоння становили трансільванські волохи. Це були переселенці з підвладних Туреччині земель, які селилися на спустошених землях. Спочатку їхнім основним заняттям було скотарство і лише з часом вони переходили до землеробства. Щодо держави в них була єдина повинність - військова. Кнези і воєводи волоських общин були частково нобілітовані. Частина волохів нобілітувались за особисті заслуги. Деякі з них досягали високого суспільного становища. Безпосередньо на прикордонні, на свій страх і ризик проживали і діяли також соціально неоформлені загони "вільних хлопців", які складалися переважно з селян-втікачів і солдатів.
Окремої згадки заслуговує рух куруців. Початково за своєю соціальною основою це була збірна група дрібної шляхти, селян-втікачів, воїнів прикордонних фортець. Очевидно, що до їх складу входили і колишні секеї та гайдуки. Куруци діяли у Трансільванії і Верхній Угорщині. Куруци були противниками панування Австрії і тому дотримувалися протурецької орієнтації. У 1680 році князь Імре Текелі за допомогою куруців створив окреме князівство у Верхній Угорщині36. У 1683 році при облозі Відня вони діяли разом з турками. Однак завдяки вжитим соціальним заходам (насамперед відновлення угорської прикордонної служби) авст-рійський уряд привернув частину куруців на свій бік і цим змінив співвідношення сил на свою користь. Згодом куруци неодноразово повставали проти австрійського панування. Вершиною їхньої боротьби стала визвольна війна 1703-1711 років під керівництвом Ференца Ракоці II. Тоді назва куруци поширилась на біль-шість учасників цієї боротьби. Куруци не виокремились в окремий стан, оскільки бурхливі політичні події швидко перетворили їх на окрему політичну "партію", та й час утворення нових станів уже минув. Однак не випадково масове зростання руху куруців припало на кінець XVII - початок XVIII ст., коли всі угорські землі опинилися під владою Габсбургів і австрійський уряд провів ряд принципового характеру реформ у соціальній сфері та в організації оборони прикордоння. Традиційні військово-служилі прошарки населення зазнали відчутного удару і стали масовою соціальною основою для руху куруців.
Як бачимо, постійна потреба у військовій силі змушувала угорську верхівку йти на нобілітацію най-більш активної частини військово-корпоративних груп населення. Іноді уряд свідомо йшов навіть на нобілітацію залучених до військової служби заможних селян. Так поступово виник прошарок шляхти однодворців. Про їхню чисельність свідчать дані реєстру 1642 року в Трансільванії. Там налічувалось 7288 дорослих чоловіків-шляхтичів. З них одна тисяча припадала на вихідців з гайдуків, одна - з селян і ще одна - з волохів37. Очевидно, що майнове і соціальне становище шляхти-однодворців ставило їх на порядок нижче від шляхти середньої, але в цілому це була органічна складова частина шляхетського стану. Ще однією особливістю соціальної структури Трансільванії був великий відсоток шляхти щодо всього населення. Так, на початку XVIII ст. шляхта складала понад чотири відсотка38. Це теж було викликане саме фактором Великого Кордону. У подальшій історії дрібна шляхта була основною суспільною силою, яка боролася проти Габсбургів за незалежність Угорщини.

На зміст

Частина друга

ФОРМУВАННЯ МОЛДАВСЬКОГО НАПРЯМКУ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Лінія зовнішнього кордону українських земель у складі Великого кн. Литовського і Польщі проходила вздовж московських, кримських, турецьких і молдавських володінь. І з усіма цими сусідами Литва і Польща перебували у стані довготривалих відкритих чи прихованих збройних конфліктів, що відповідним чином впливало на українське суспільство і молоде козацтво. Зрозуміло, що стосунки з навколишніми державами не зводилися до самих лише конфліктів. Але для військової корпорації, якою зростало козацтво, саме різні форми воєнного протистояння були визначальним живильним середовищем розвитку. Згодом козацтво розпочинає власну активну діяльність на кожному з цих напрямків. І лише при поверховому підході може видаватися, що, наприклад, зовнішня політика Богдана Хмельницького формувалася на порожньому місці. Насправді вона мала глибоке історичне коріння. Яскравим прикладом причинної обумовленості козацької політики є молдавські справи козацтва. І мова йде не тільки про часи від Дмитра Вишневецького до Хмельниччини. Вона сягає значно раніших часів і пов'язана з усією історією Молдавії, молдавсько-українських, молдавсько-польських і молдавсько-турецьких стосунків. Представлена частина роботи є спробою поглянути на формування молдавського напрямку політики козацтва у всій складності історичних реалій.

Молдавська держава виникла в середині XIV ст. в басейнах річок Прут і Дністер, які перед тим належали Галицько-Волинському князівству. Заселення цієї території волохами і утворення Молдавської держави заповнили певний демографічний і політичний вакуум, який існував тут після зникнення Галицько-Волинського князівства. Однак зв'язки молдавських, прикарпатських і подільських земель залишалися традиційно сильними і проявлялись у найрізноманітніших формах. У політичній сфері між двома спадкоєм-цями земель колишнього Галицько-Волинського князівства - Молдавією і Польщею - відразу виникла проблема територіального розмежування. Молдавія претендувала на частину Прикарпаття, а Польща - на всю територію Молдавії. Розв'язання цієї суперечки затягнулося на кілька сторіч і стало основою безкінечних міждержавних і прикордонних конфліктів.

Майже з початку свого існування молода Молдавська держава була змушена розв'язувати ще одну, вкрай гостру проблему - турецьку. Вже у 1420 році турки зробили невдалу спробу взяти Білгород, який був стратегічно важливим пунктом в гирлі Дністра. Цей похід сполошив і сусіднє Велике князівство Литовське, південно-західний кордон якого за Вітовта проходив вздовж лівого берега Дністра до Чорного моря. Схід-ніше Білгорода розміщувався порт Хаджибей, який належав Великому кн. Литовському. Тому Литва надала допомогу Молдавії у зміцненні Білгородської фортеці. Туди було направлено дванадцять тисяч робітників і чотири тисячі возів з будівельними матеріалами. Безумовно, що більшість цих робітників походила з українських земель, тобто це був перший випадок участі українського населення в молдавських справах. У 1454 році османський флот знову напав на білгородську фортецю, але теж безрезультатно. Тоді за участю татар турки скористалися своєю улюбленою тактикою безперервних нападів для послаблення противника. У 1456 році Молдавія вперше погоджується на сплату Туреччині данини. Водночас молдавський господар Петро Аарон визнав себе васалом польського короля1. Тобто, цим було закладено своєрідний за формою принцип подвійного підпорядкування краю, який подекуди зустрічався в період середньовіччя. І це тільки підсилило прагнення польських політиків до втручання в справи Молдавії.

Із 1457 року розпочинається правління господаря Стефана Великого, найпомітнішої політичної фігури в історії Молдавії. Протягом всього довгого правління Стефан був змушений вести складну і суперечливу зовнішню політику. В боротьбі проти турків він шукав підтримки у Польщі і Угорщини. Водночас Стефан категорично відкидав претензії останніх на молдавські землі і навіть опирався на турків під час конфліктів з колишніми союзниками. Молдавія стала типовою прифронтовою країною, головна особливість якої полягала в тому, що ціною надзвичайних зусиль Стефану вдавалося зберігати її відносну незалежність. У 1473 році, коли турки втягнулися в довгу війну в Азії, господар відмовився платити данину, що було рівнозначно оголошенню війни. У 1474 році, маючи вдвічі менші сили, він зміг розбити стотисячне військо Сулейман-паші. Ця перемога прославила Молдавію на всю Європу. Однак реальної допомоги від християнських володарів Стефан не отримав2. Влітку 1476 року в Молдавію вирушив особисто султан Магомед II з стоп'ятдесятитисячним військом. У битві Стефан зазнав поразки, турки окуповали Молдавію, однак столиці Сучави і фортець Хотина і Нямеці взяти не змогли. Коли ж турки стали відходити, Стефан кинувся навздогін і громив окремі загони аж до переправ через Дунай3. Отже, і в цій війні Молдавія фактично перемогла, але це була піррова перемога. Матеріальні та людські резерви маленької держави були сильно підірвані, і Стефан погодився на виплату туркам данини, тепер уже в розмірі п'яти тисяч золотих.

Але Османи на цьому не заспокоїлись. У 1484 році султан Баязид II, зібравши великий флот та сухопутне військо, захоплює стратегічно важливі міста-фортеці Килію та Білгород і землі між ними. Султан справедливо вважав ці фортеці воротами в Молдавію, Угорщину, Польщу і Русь4. Територію між Дністром і Прутом понад Чорним морем було приєднано до Сілістрійського санджаку, тобто вона безпосередньо увійшла до складу Османської імперії. Турки відразу приступили до впорядкування цих земель на свій лад. У міста були призначені коменданти (диздари), судді (кадії), поставлені гарнізони яничарів. Згодом у степу під захистом білгородської фортеці поселилися татари, які дістали назву білгородської орди - невеликої, але дуже агресивної в діях5. Втрата Причорномор'я різко ускладнило становище Молдавії. На півдні вона була відрізана від Чорного моря і стала беззахисною перед турками. Водночас, разом з визнанням Кримом залеж-ності від султана, це змінило геополітичну обстановку в усьому Північному Причорномор'ї. Однак Стефан намагався продовжувати боротьбу і в цих складних умовах. У 1485 році він відмовився платити данину тур-кам, визнав себе васалом польського короля і за допомогою трьох тисяч польських (очевидно, що і руських) рицарів розбиває турецького пашу. У наступному році Стефан одержав ще одну перемогу над турками, але потім знову відновив сплату данини.

Оскільки Польща виношувала плани інкорпорації Молдавії, то в 1489 році Стефан різко змінює зовніш-ньополітичну орієнтацію, визнає себе васалом угорського короля і переходить на бік антиягеллонської коаліції. Брати Ягеллончики були правителями Польщі (Ян Ольбрахт), Чехії (Володислав) і Великого князівства Литовського (Олександр). На той час династія Ягеллонів була однією з найпотужніших у Європі. Однак проти неї об'єдналися дуже сильні противники - Габсбурги, Угорщина, Крим, Московія і тепер Мол-давія6. У 1490-1491 роках молдавські загони нападають на Покуття, яке було найбільш спірною з порубіжних територій. Центральною особою у цих подіях був Муха (згодом нібито він же - Андрій Боруля). Радянська історіографія видавала його за керівника селянського повстання7. Але в контексті міжнародної ситуації Муха виступає швидше як людина Стефана.

У 1497 році Ян Ольбрахт вирішив відкрито завоювати Молдавію для польської корони. Вісімдесятити-сячне коронне військо ввійшло до Молдавії і обложило Сучаву. Та Стефану за допомогою турків і татар вдалося вигнати поляків, а наприкінці завдати їм великих втрат. Не залишилась осторонь цих подій і Моск-ва. Коли великий литовський князь Олександр повів військо на допомогу брату, то через категоричний протест Москви, він був змушений повертатися від Брацлава назад8. У 1498 році вже турки двічі пустошили прикарпатську Русь. Перший раз вони дійшли до Перемишля, але другий, вже зимовий похід закінчився для них катастрофою. По дорозі назад на переправі через Дністер вони були розбиті молдаванами. Стефан черговий раз виступив проти турків. Це на короткий час примирило Молдавію і Польщу, але у 1502 році Стефан знову зайняв спірне Покуття9.

Правління Стефана Великого склало цілу епоху в історії Молдавії, але водночас вкрай заплутало вузол політичних суперечок навколо неї. У 1504 році новим господарем став Богдан Орбул (Сліпий). За його правління продовжувалися періодичні взаємні напади один на одного з молдавського і польського боків. У 1509 році господар здійснив рейд Прикарпаттям аж до Львова, у відповідь на що поляки спалили Хотин і обложили Сучаву10. Укладений згодом мир не міг бути довготривалим. Смак до молдавських авантюр у повній мірі відчули подільські магнати і шляхта. Ще у 1490 році Федір Бучацький допомагав одному з претендентів на молдавський трон Іншого претендента підтримав потужний магнатський рід Халецьких. Подільська шляхта переманювала до себе молдавських селян і була готова до нових авантюр, хоча вони далеко не завжди закінчувалися вдало. Так, у 1506 році в Молдавії загинули відомі брати Струсі11.

У 1527 році господарем стає побічний син Стефана Великого Петро Рареш (Петрило), який довгий час проживав в Польщі і спочатку вважався її ставлеником на молдавському столі12. Та звичні інтереси зробили свою справу. У грудні 1530 року Петро Рареш несподіваним нападом зайняв Покуття і розклав свої залоги у Коломиї, Снятині, Тисмениці та інших місцевостях.Він запросив на допомогу татар, які дійшли до Брацлавщини, але були розбиті там знаменитим Остафієм Дашковичем та Іллєю Острозьким. Розпочалась серія прикордонних конфліктів, які продовжувалися до 1538 року. За ці роки Рареш кілька разів разом з турками і татарами нападав на на Покуття і Поділля. У відповідь поляки (як державне військо, так і загони шляхти) ходили на Молдавію. Найвідомішими серед цих подій були битва під Обертином у 1531 році, коли Ян Тарновський отримав блискучу перемогу і похід поляків на Хотин у 1538 році, після якого Рареш був змушений просити миру і зректися претензій на Покуття13.

Та справжня біда знову насувалася на Молдавію з іншого боку. Того ж 1538 року султан Сулейман із двохсоттисячним військом окуповує Молдавію. Рареш втік до Трансільванії, а його місце зайняв родич Сулеймана (по дружині) Стефан Лакуста. Та зміною господаря справа не обмежилась. Турки відірвали від Молдавії ще частину території на півдні - з центром у Тягині на Дністрі. Її було включено безпосередньо до складу імперії Османів. Тягин було перейменовано на Бендери і у ньому збудовано потужну фортецю. Місто стало не тільки центром турецького санджаку, але і головною опорою турецького панування у Північному Причорномор'ї. Турецькі володіння впритул наблизилися до українських земель. Молдавські господарі потрапили у жорстку залежність від Туреччини. Основною формою експлуатації країни вважалася сплата щорічної данини - харачу, розмір якої постійно зростав. Якщо в 1540-х роках вона становила дванадцять тисяч золотих, то в 1560-х роках - уже тридцять тисяч. Крім цього господар мав давати і нерегу-лярні, але не менш обтяжливі хабарі (бакшиш) і подарунки (пекшеш) чиновникам Порти, поставляти до Туреччини продукти харчування і утримувати турецькі війська на власній території.

Однак найбільшим злом для Молдавії стала ситуація, яка склалася навколо господарського престолу. Він стає предметом торгу між турецькою владою і численними претендентами на місце господаря. Якщо спочатку така практика носила спорадичний характер, то згодом перетворилась в цілком осмислену політику. За отримання престолу претендент мав сплатити разову суму в розмірі від двохсот тисяч у середині XVI ст. до одного мільйона золотих наприкінці сторіччя14. Тому султанський двір був прямо зацікавлений у частій зміні господарів. Це накладалося на об'єктивну боротьбу різних претендентів за молдавський трон. А зміна господарів з кожним разом збільшувала "фонд" претендентів, оскільки до їхнього числа потрапляли не тільки екс-господарі (якщо вони залишалися живими), а і їхні родичі. До цієї справи активно залучались і сусідні країни. Претенденти і екс-господарі знаходили там притулок і шукали допомоги, причому не тільки при дворах правителів, але й серед різних угруповань феодальної знаті. Це у свою чергу давало зручний привід для втручання у внутрішні справи Молдавії. Боротьба за молдавський престол перетворилась у перманентне заняття не тільки для місцевої верхівки, але й усіх сусідів Молдавії. Вона стала одним з головних дестабілізуючих факторів міжнародної політики у Південно-Східній Європі.

У 1541 році на молдавський трон повертається Петро Рареш (Лакусту було отруєно). Він вів себе як прямий ставленик султана. До певної міри польсько-молдавські стосунки перетворилися на стосунки польсько-турецькі. Турецька загроза ставала для Польщі, яка дотримувалась політики замирення з турками будь-якою ціною, все реальнішою. Сулейман зайняв більшу частину Угорщини, і фактично турецький кордон тепер проходив по Дністру і Карпатах. Поляки звинувачували Рареша, що він хоче захопити для сул-тана Кам'янець, але не все було так просто. Таємно Рареш намагався сприяти християнським державам. Він давав шпигунську інформацію і навіть нібито був готовий при нагоді захопити султана в полон. Рареш збудував фортецю Сороки на Дністрі, з одного боку, проти Польщі, але з іншого - на противагу турецькій фортеці Бендерам15.

При дітях Рареша, які правили як турецькі маріонетки16, частина молдавських бояр стала шукати під-тримки в Польщі і обговорювала плани переходу під владу польського короля. З іншого боку, такі плани мали широку популярність і в Польщі. У 1551 році поляки неофіційно підтримали виступ претендента Івоні, надавши йому кілька хоругов кінноти. Але після невдачі Івоня зі своїми прихильниками, серед яких був ще одни претендент, Петро-Олександр, і логофет Могила (батько майбутніх господарів Могил) залишилися на польській прикордонній службі в "обороні поточній".

У вересні 1552 року внаслідок змови бояр господаря було вбито. З Поділля до Молдавії рушило три тисячі добровольців, у тому числі Івоня, Бернат Претвич, Станіслав Замойський, за спиною яких стояв гетьман Микола Синявський. Вони посадили на молдавський престол Петра-Олександра Лопушняну. Івоня, який доводився йому племінником, нібито добровільно поступився дядьку престолом. Олександр приніс присягу підданства королю Сигізмунду. Але водночас він підкреслено поводив себе як лояльний підданий султана, допомагаючи туркам у війні проти Габсбургів в Угорщині. Сулейман був змушений змиритися з таким становищем Молдавії, оскільки одночасно вів війни на Балканах, в Середземному морі і на сході проти Персії. Між Польщею і Туреччиною було укладено угоду, яка закріплювала подвійне підпорядкування Молдавії. На довгий час вона стала основою польсько-турецьких відносин, однак ні тоді ні згодом не забезпечила дійсного миру. З боку Дністра Польщу тепер непокоїли турецькі беї і білгородські та-тари, які, незважаючи на формальні заборони султана, разом з кримськими татарами нападали на українські землі17.

Ситуація, яка склалася навколо Молдавії, задовольняла Туреччину і офіційну Польщу, але зовсім не подобалася Габсбургам, а також сильній антитурецькій опозиції в самій Польщі. Значна частина польського суспільства (у тому числі українського) була пройнята ідеями священної війни проти турків. Цієї позиції до-тримувалися такі впливові особи як гетьмани Ян Тарновський і Микола Синявський, знаменитий публіцист Станіслав Оріховський, українські князі та багато ін. Польські гетьмани та прикордонні урядники (українські князі і польські магнати) завжди були готові неофіційно підтримати і прикрити будь-які дії, спрямовані проти турків і татар. Але коли службові особи все ж були зв'язані своїм офіційним статусом, то окремі магнати дозволяли собі і відвертіші дії.

Найвідомішими представниками останньої групи в середині XVI ст. були князь Дмитро Вишневецький і Ольбрахт Ласький. Якщо постать Дмитра Вишневецького є предметом іншої розмови, то Ольбрахт Ласький заслуговує на окрему згадку. Він уособлював собою тип авантюриста міжнародного масштабу. Ольбрахт був сином серадзького воєводи і належав до знаменитого роду, який дав Польщі канцлера, католицького примаса, відомого релігійного реформатора, не рахуючи дрібніших осіб. Лаські завжди дотримувалися відверто антитурецької позиції. Замолоду Ольбрахт Ласький довго перебував при дворі австрійського імператора. У 1560-1570-х роках він брав участь у найбільших міжнародних і внутріполітичних інтригах Польщі, сварився і мирився зі своїми королями, підтримував стосунки з іноземними володарями - від англійської королеви до московського царя, укладав заради грошей фіктивні шлюби та ін.18. Перебуваючи при австрійському дворі молодий і амбіційний Ласький загорівся ідеєю здобуття Молдавії. Він знайшов кошти для набору війська і разом з іншим авантюристом - Іоаном Якубом Гераклідом, здійснив вдалу виправу до Молдавії. Гераклід зайняв престол, частково винагородив Ласького, але потім вигнав його з Молдавії19.

Ласький повернувся до Польщі і знайшов спільну мову з новим претендентом на молдавський стіл - князем Дмитром Вишневецьким. Сімейна традиція Вишневецьких свідчила, що вони ніби мали родинні зв'язки з господарем Стефаном Великим. Цього для Вишневецького було досить, щоб вважати свої права на молдавський стіл не менш обгрунтованими, ніж права інших претендентів. Влітку 1563 року проти Геракліда розпочалося повстання молдавських бояр на чолі з гетьманом Стефаном Томшею. Одночасно до Молдавії увійшли Вишневецький і, з боку Хотина, Ласький. Томша розправився з Гераклідом, а потім запросив Вишневецького на молдавський трон. Не чекаючи підступу, князь рушив углиб Молдавії, але був розбитий, схоплений і виданий туркам. Так Томша позбавився небезпечного конкурента і сам став господарем20. Як і вся діяльність Вишневецького, його похід в Молдавію мав для козацтва символічне значення. Трагічна загибель князя показала всю небезпечність втягування козацтва у заплутані справи, пов'язані з молдавським престолом.

Однак Томша не зміг домовитися з турками і утримався на престолі всього півроку. Турки повернули на господарство Олександра Лопушняну. Томша втік до Польщі, а там був страчений у помсту за смерть Дмитра Вишневецького. Щоб не загострювати стосунки з турками, король умовив Ласького повернути Молдавії Хотин, який той захопив ще під час походу Вишневецького. За це Ласький дістав уряд серадзького воєводи, тобто став польським сенатором21. Та головні інтереси Ласького і далі залишалися на півдні.
У 1568 році господарем став Богдан Лопушняну, який мав тісні зв'язки з польськими магнатами - Криштофом Зборовським, Яном Тарлом, Юрієм Язловецьким і, звичайно, з Лаським. Господар навіть збирався пов'язати себе з польськими магнатами родинними стосунками. Турки остерігалися, що він перекинеться на бік Польщі22. На початку 1571 року султан скаржився королю на підозріле скупчення ("купами і полками") на кордоні з Молдавією. І знову тут згадувалася особа Ласького23. На початку 1572 року через боярський заколот Богдан був змушений втекти до Польщі. Король дозволив надати йому допомогу для повернення на трон. На чолі допоміжного війська чисельністю до двох тисяч чоловік став подільський воєвода Микола Мелецький. А серед учасників походу були такі відомі ротмістри як Станіслав Лянцкоронський, Микола Гербурт, Микола Язловецький, Ян Йордан, Темрюк Шимкович, Мартин Чурило, Мацей Осовський. Та ця кампанія закінчилася поразкою магнатського війська від молдавсько-турецьких сил. Турки посадили на молдавський престол Івоню, який незабаром виступив проти них і закликав на допомогу українських козаків.
Отже, політична історія Молдавії кінця XV - середини XVI ст. була надзвичайно динамічною, сповне-ною безкінечних інтриг і кривавих сцен. Щоб завершити огляд ситуації навколо неї, слід також поглянути на соціально-економічні корені проблеми. Незважаючи на турецькі спустошення Молдавія була багатою країною, основу економіки якої було тваринництво. Торгівля худобою з країнами Західної Європи приноси-ла великі прибутки і видатки претендентів на придбання престолу швидко окупались. Однак з середини XVI ст. ситуація стала швидко змінюватись. Молдавія стала "житницею Стамбула", одним з головних постачальників продовольства (биків, овець і ячменю) до столиці Османської імперії. Константинополь налічував тоді п'ятсот тисяч жителів і був найбільшим містом Європи. Щоб прогодувати його жителів султа-ни вживали спеціальні заходи. Щоб прогодувати його жителів турецький уряд вживав спеціальні заходи. У 1568 році султан заборонив Молдавії експорт продовольства і зобов'язав продавати його в Константинополь за заниженими цінами. Це привело до збідніння і розорення молдавських купців і землевласників, а також потягнуло за собою різке збільшення експлуатації селян. Розпочався швидкий занепад економіки Молдавії. В цих умовах розвинулася контрабандна торгівля в Польщу, особливо кіньми, і це, безумовно, наклало відбиток на загальну ситуацію на молдавсько-польському кордоні24. Цілком можна припустити, що частина "пустошень" молдавського прикордоння була інсценізована перед турками козаками за прямої участі молдаван. Згадані обставини вели до відтоку з Молдавії представників всіх категорій населення. Тому не ви-падково на українських землях опиняється значна кількість людей, які були готові втрутитися в молдавські справи. Частина з них потрапила і на Запорожжя, чим стимулювала інтерес козацтва до молдавських справ.
Весь цей комплекс політичних, економічних і соціальних факторів привів до того, що Молдавія була найнеспокійнішим регіоном з тих, з якими межували українські землі. Турецька загроза, давні польсько-молдавські суперечки, авантюри польських і українських магнатів та ін. - все це сприяло втягуванню в молдавські справи молодого українського козацтва. І коли у 1570-х роках козацтво проклало власний шлях до Молдавії, то воно діяло у вже наперед визначених часом і обставинами координатах та правилах гри.

На зміст

Частина третя

ОБОРОНА МОСКОВІЇ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ

Крайній східний фланг боротьби європейських держав з мусульманським світом займало Велике князівство Московське (царство). Головна особливість цієї ділянки Великого Кордону Європи полягала в тому, що Москва прямо контактувала тільки з татарськими державними утвореннями. До кінця XV ст. татарські ханства виступали самостійним фактором міжнародних відносин у Східній Європі, і стосунки з ними Московії мали власну історію. Татари репрезентували собою також споконвічний степовий Великий Кордон, який дістався в спадок Московській Русі, так само, як і Великому князівству Литовському, ще від Русі Київської. Однак з кінця XV ст. Кримське ханство потрапило у пряму залежність від Оттоманської Порти, а інші татарські утворення поступово втратили своє значення. Тому з XVI ст. стосунки Москви з татарами, насамперед, кримськими, при всій їхній специфіці можна розглядати в контексті Великого Кордону європейських держав (у даному випадку опускаємо питання про цивілізаційну природу самої Московії та її місце між Заходом і Сходом).

Початки системи захисту Московської держави від татарських нападів сягали ще періоду боротьби за звільнення від влади Золотої Орди. Довгий час оборонна лінія була орієнтована на південний схід, а її межі не виходили за Верхнє Поволжя. В останній третині XV - на початку XVI ст. стратегічним союзником Москви виступало Кримське ханство. На сході Менглі-Гірей вів боротьбу з Великою Ордою, яка загрожу-вала і Москві, а на заході їх спільним ворогом було Велике кн. Литовське, до території якої Москва стала проявляти особливий інтерес. У 1502 році Менглі-Гірей розбиває Велику Орду і, претендуючи на провідну роль у татарському світі, починає вести політику підтримки слабкого Казанського ханства1. Це потягнуло за собою різку зміну стосунків між колишніми союзниками. Розпочинається смуга конфронтації, яка зайняла майже все XVI ст.

Такий поворот справ не міг принципово змінити воєнної політики Москви. Воєнна машина Московської держави формувалась у довгій боротьбі з татарським світом. Основні її прийоми і навики були вже давно відпрацьовані. Тому конфлікт з Кримським ханством означав лише зміну географічного вектора та розши-рення фронту оборони на захід. Враховуючи те, що до Московії відійшла Сіверщина, довжина її кордону з "Диким полем" від Подесення до Волги становила тепер близько однієї тисячі кілометрів. Кримська "украйна" цього кордону тягнулася вздовж південної межі Сіверської землі, Брянського, Тульського і Рязан-ського країв2.

Найбільш загроженою була територія Тульського краю. Саме тут проходив Муравський шлях з Криму на Москву, яким найчастіше ходили татари3. Московський уряд діяв дуже оперативно. Після першого ж воєнного зіткнення з татарами на цьому напрямку у 1507 році, у 1507-1509 роках будується велика фортеця в Тулі. Невдовзі ця фортеця перебудовується з каменю4 і стає центром оборони всього краю. Тоді ж почина-ється створення перших "засік" і формування польової сторожі.

У 1512 році було проведено перший "розпис" полків для оборони "кримської украйни". Лінія оборони була ще далеко від степу, над Окою: Кашира - Серпухов - Таруса - Рязань,- вздовж річок Ула та Угра. На лі-нії названих річок мали стояти великі воєводи зі своїми полками, а наперед висилалися "легкі" воєводи для розвідки і боїв в авангарді5. Уряд перетворив справу захисту країни від кримських татар у загальнонародну. Діти боярські і стрільці з найвіддаленіших куточків Московії мусили йти на південне прикордоння. У 1513 році в Тулі стояло п'ять полків і стільки ж в інших місцях, а попереду - сильні сторожі6. Сам великий князь перебував в тилу своїх військ. У 1514 році татари разом з українськими старостами Великого кн. Литовсько-го здійснили похід на Сіверщину.

1517 рік, коли була розбита двадцятитисячна орда, показав достатню ефективність проведеної роботи7. У наступні роки потужність оборони прямо залежала від воєнно-політичної обстановки. Шпигуни, козаки і сторожа дізнавалися про наміри татар і відстежували їхні дії. На загрозу татарських нападів великий князь відповідав мобілізацією всіх сил країни. Противника оцінювали дуже серйозно і він таким дійсно був. У 1521 році, незважаючи на всі заходи (на кордоні стояли сімдесят два воєводи), кримський хан Мухамед-Гірей разом з ногаями та

українськими добровольцями Остафія Дашкевича зміг прорватись через лінію прикордоння і спустошити Підмосков'я. Кількість захопленого полону називалася до трьохсот тисяч чоловік. Показово, що після цього по московських містах прокотилася хвиля заколотів - населення виявляло невдоволення владою8. З нападу 1521 року Москва зробила відповідні висновки. Було створено суцільну лінію оборони, у всіх небезпечних місцях розставлено воєвод, впроваджувалась артилерія і піхота з вог-непальною зброєю. Зміцнилися прикордонні міста-фортеці - Калуга, Одоєв, Воротинськ, Мценськ, міста Сіверщини9. Було різко підвищено ефективність польової і сторожової служби.

Тому трагедія, подібна до 1521 року, довгий час оминала московські землі. Татари неодноразово пусто-шили малозаселені землі перед укріпленою лінією, але прорвати її їм не вдавалось. У 1530-х роках уряд починає організовувати нову укріплену лінію - вже на південь від Оки: Пронськ - Тула - Одоєв - Бєлєв. Будується цілий ряд нових дерев'яних фортець, у тому числі на заході Сіверщини - у Чернігові. Великого значення надавалося обороні переправ, на яких широко впроваджувалась артилерія. Показові також інші за-ходи - у 1533 році уряд викуповує забраних татарами полонених, зібравши для цього кошти з бояр, міст і церков10.

У 1541 році хан Сагіб-Гірей з великою ордою (за літописами - до ста тисяч чоловік) дійшов до Оки, але був відкинутий назад і побитий у кількох битвах11. Після такого успіху посилення старої оборонної лінії продовжується. Поряд з цим поступово розбудовується і нова лінія з центром у Тулі. На бояр і дітей боярських були накладені спеціальні будівельні повинності, які залежали від розмірів їхніх земельних угідь. У 1540-х роках татари наважувалися тільки на невеликі напади на землі перед оборонною лінією. Навіть у розпал війни за Казань Іван IV виводив великі війська за Оку. У 1552 році хан Дівлет-Гірей безуспішно на-магався взяти Тулу, але при наближенні царя відступив12.

У 1550-х роках остаточно оформлюється передова лінія оборони Московії. З початком весни (з 25 березня) воєводи виходили з полками в порубіжні міста - Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Бєлєв, Брянськ, Тулу, Рязань та ін. Інші воєводи йшли в поле вже значно південніше13. Вони отримують нові завдання - вести зустрічні бої з татарами. Нова наступальна тактика Москви добре простежується в подіях 1555 року, коли Іван IV вперше посилає своїх воєвод на кримські улуси. Московський загін налічував разом з козаками і севрюками до трьох тисяч чоловік. До татарських улусів вони не дійшли, бо дізналися про зустрічний похід Дівлет-Гірея на Москву. Воєводи Шеремєтьєв, Салтиков і Ликов стали переслідувати татар, б'ючи їх у несподіваних місцях, і цим фактично зірвали їх виправу14.

Відповідно до нової тактики Москва діяла і на Дніпрі. Відомий історичний сюжет із князем Дмитром Вишневецьким в інтерпретації російських істориків повністю вписується у політику Москви. Так, В.Каргалов вказує: "Большим успехом русского государства было создание опорного пункта на Днепре на острове Хортица"15. Наступні ініціативи Дмитра Вишневецького виявились дуже вчасними для московсько-го уряду, а його походи на дніпровський Низ і до Перекопу за участю московських воєвод накреслили новий напрямок воєнної активності Москви.

Лівонська війна внесла значні корективи у політику Івана Грозного. Москва не розрахувала своїх сил для боротьби на два фронти. Втягнувшись у затяжну і спочатку переможну війну в Прибалтиці, вона змушена була перейти на кримському театрі до оборонних дій. Одночасно змінюється і поведінка Криму. Продовжуючи час від часу напади на українські землі заради прибутку, Крим не упускав зручної нагоди активізувати напади на Московію - свого принципового політичного ворога. За підрахунками А.Новосєльського за двадцять чотири роки Лівонської війни татари нападали на московські землі двадцять один раз. Шість таких нападів очолював особисто хан Дівлет-Гірей, і ще шість - царевичі16.

Оборона Московії в цей час на цьому напрямку розгорталася таким чином. У 1560 році п'ять полків стояло в Тулі і воєводи з Тули ходили за татарами в степ. У травні 1562 року Дівлет-Гірей дійшов до Мценська, але змушений був відступити. Коли ж він розіслав своїх людей "на лови", то частину їх було побито17. У жовтні 1564 року Іван Грозний докоряв боярам, духівництву і служилим людям, що ті не хочуть "хрестиянство обороняти"18. У 1565 році, коли Дівлет-Гірей підійшов до Болхова, йому назустріч вирушили полки з "берега", і той відійшов, навіть не розпустивши війська для пошуку здобичі.
Будівництво нової лінії, яка підлягала віданню Пушкарського приказу і на що йшов спеціальний податок ("засечные деньги"), було завершено в 1566 році19. Цар особисто цілий місяць об'їздив засічну лінію з інспекцією (Козельськ, Бєлєв, Болхов та ін.). Лінія оборони йшла від Сіверщини (Козельськ) через Тулу до Рязані. Вона складалася з однієї-трьох, а іноді навіть чотирьох ліній укріплень. Серед оборонних споруд були засіки, вали, рови, надовби, частоколи, остроги. Дороги перетинали укріплення з баштами, споряджені артилерією. Однак поняття "засечная черта" не обмежувалась самими укріпленнями. Фактично це була за-повідна прикордонна смуга шириною від кількох сот метрів до кількох десятків кілометрів20. На цій території були ліси, болота, озера, річки, на які опирались штучні укріплення. В засічних лісах було категорично заборонено вирубувати дерева, прокладати нові дороги і стежки. Щоб утруднити прохід через ліси, робилися засіки - дерева завалювали у спеціальному порядку. При цьому, щоб їх важче було розтягти, корені дерев не відділялися від землі21.
Того ж 1566 року було збудовано місто-фортецю Орел22. Кілька наступних років минуло на московській украйні спокійно - татари обмежувалися лише дрібними нападами, але московський уряд тримав війська у постійній бойовій готовності.
Зовсім інакше розгорталися події у 1571 році. Хоча і тоді проти хана були виставлені великі сили - до п'ятдесяти тисяч чоловік, Дівлет-Гірей зміг нейтралізувати сторожову службу, знайти шпаринку в обороні і прорватися вглиб країни. Татари спалили Москву і попустошили Підмосков'я. Це був найбільший і останній великий успіх кримських татар у війнах з Москвою23.
Наступного року хан намагався повторити свій успіх, але після боїв на Оці був змушений відступити. Приклади наступних років показують, що правильно організована оборона, хоч повністю і не рятувала від татарських спустошень, але зводила втрати до мінімуму. Так було в 1573 році, коли в бої з татарами вступили воєводи українних міст, а потім їм на допомогу прийшли великі полки. Після смерті Дівлет-Гірея (1577) відбувся лише один великий напад татар на Московію у 1581 році, хоча дрібні відбувались досить часто, але їх успішно відбивали. І навпаки, натиск Москви на степ все посилювався, правда, східніше від Криму24. Становище в Криму і міжнародна обстановка сприяли зменшенню тиску татар на Москву. Але московський уряд не заспокоївся на досягнутих успіхах і використав спокійні роки для подальшого просу-вання в степ.
З 1582 року в оборону південної "украйни" вносяться тактичні зміни. Тепер полки весь час стоять не тільки "на березі", але і південніше - в українному розряді. Основними місцями їх дислокації стають Тула, Рязань і Дедилів. Наприкінці XVI ст. уряд здійснює будівництво цілого ряду нових фортець - Лівни, Воро-неж, Курськ, Єлець, Кроми, Білгород та Оскол, Валуйки, Царьов-Борисов. З 1599 року розстановка полків "на березі" зникає зовсім. Всі вони переміщуються до українного розряду25.
Востаннє оновлення старої засічної лінії відбулось у 1638 році26. У 1640-х роках почалося будівництво нової лінії - Білгородської27. Наступна (Ізюмська) лінія, яка мала довжину понад п'ятсот кілометрів, була збудована Москвою у 1679-1680 роках. І остання (Українська) лінія постала вже у 1730-х роках над р.Орель28.
Одним з найважливіших елементів в організації захисту від татар була сторожова і польова служба. Ро-зуміючи це, московський уряд приділяв їй особливу увагу.
Уже в середині XVI ст. вся передстепова зона була охоплена московською сторожею29. Польова служба підлягала керівництву Розрядного приказу. Воєводи прикордоння діставали вчасні звістки про більшість походів татар. Інша річ, чи ефективно ними користувались. Пристепові міста - Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Орел, Мценськ, а згодом Воронеж, Лівни, Білгород та інші, що розміщувались попереду "засічної лінії" служили не тільки форпостами оборони, але й основними центрами збору інформації про татар. Через степ фактично була проведена ще одна, невидима лінія, в межах якої рух татар не залишався не-поміченим30.

Сторожі проти кримських татар тягнулися вздовж річок Ворскли, Сули, Псла, Сіверського Дінця і Ай-дару. Вони заглиблювалися в степ на чотири-п'ять днів дороги. І це був не хаотичний рух. Для сторож були визначені спеціальні місця - сторожі або "притони", які розташовувалися між собою на відстані переважно півдня - день дороги. Сторожові пости покривали собою всі небезпечні місця і перебували в постійному русі, зустрічаючись в умовлених місцях. Усього до 1571 року на прикордонні нараховувалось сімдесят три сторожі, які ділилися на дванадцять розрядів. Так, Путивльська сторожа (другий розряд) несла відповідаль-ність за басейни Ворскли і Псла. Вона складалась із трьох ближніх і чотирьох дальніх сторож, для яких чіт-ко визначались місця основної дислокації31.

Після катастрофічного нападу татар 1571 року сторожова служба була значно вдосконалена. Призначений для керівництва цією справою князь Михайло Іванович Воротинський склав спеціальний Статут сторожової і станичної служби. Загальна мета прикордонної служби визначалась - щоб татари "...на государеві украйни війною безвісно не приходили"32. Основними центрами сторожової служби проти кримських татар стали Путивль і Рильськ. Саме в цих містах перебували "стоялі голови" (п'ять чоловік), які відповідали за степову зону від Ворскли до Дону. Глибина сторож постійно збільшувалась - від басейну Ворскли до її гирла, потім до Орелі, Самари, верхів'їв Тору, Міусу, а на сході до пониззя Дону і навіть Азову33.

У 1571 році під рукою стоялих голів перебували тисяча триста сорок три чоловіки. Сезон сторожової служби розпочинався з 1 квітня - 1 травня (залежно від погодних умов) і тривав до глибоких снігів нової зими. Термін перебування станиць у роз'їздах коливався від двох (найчастіше) до шести тижнів. Керували ними спеціальні станичні голови. Найдрібнішими структурними одиницями залишались сторожі по чотири-шість чоловік, які розбивались для руху попарно. Вони мали, "з коней не зсідаючи", їздити у відповідних межах по урочищах "направо і наліво", стежити за степом, ловити язиків, добувати інформацію всіма інши-ми можливими способами та повідомляти про всі новини воєвод. Процес відбування служби докладно регламентувався: сторожі не могли двічі ночувати в одному місці, розпалювати вогонь на видноті та ін. Кожний станичник при відправці в степ повинен був мати двох добрих коней - за цим мав стежити воєвода34.

Для зміцнення сторожової служби і посилення дисципліни в 1571 році додатково було створено чотири, а потім п'ять загонів станичників по сто чоловік, які мали регулярно об'їжджати всю прикордонну смугу35. У них був більший діапазон дій, і до їхніх завдань входило стеження за сторожами. З 1577 року уряд ще більше посилив нагляд за сторожовою службою. Тепер ще стали призначатися спеціальні "дозорці", які контролювали сторожі, їхніх голів і навіть воєвод 36. З 1571 року з'явилося ще одне нововведення - восени, перед снігами, степові роз'їзди стали випалювати степ. Існували спеціальні розписи, у яких саме місцях потрібно палити траву37. Цей захід мав подвійну мету - зменшити для татар можливості для маскування і водночас - позбавити корму їхніх коней.

До польової служби залучалися різні групи населення прикордонних міст - діти боярські, козаки, сев-рюки, служилі татари. Потрібних людей уважно добирали. Так, після 1571 року дума зняла зі служби пути-вльських севрюків, які "по нерадению и оплошности" були визнані непридатними. Згодом до сторожової служби все ширше залучались українські козаки, хоча стосунки з ними Москви були неоднозначними38. З 1577 року було визначено, що на станичну службу мають відбиратися тільки кращі "діти боярські", а, відповідно, гірших, відправляти на городову службу. За це "кращим" встановлювалася високі грошові оклади і надавались добрі помістя. Станичники отримували плату значно вищу, ніж в гарнізонах і полках. Крім того, їм компенсувалися всі витрати і втрати. З 1590-х років сім'ям загиблих станичників стали виплачувати пенсію. Ця служба в цілому мала добрі постійні джерела фінансування39. Поряд із матеріальним заохоченням до сторожової служби, влада встановлювала жорсткі покарання у разі її неналежного виконання. Так, самовільне покинення сторожі каралося смертною карою, а недбалість - батогами. Застосовувались також грошові штрафи, наприклад, у разі запізнення нової сторожі на зміну старій40.

Ефективність сторожової служби була досить високою. Інша річ, що і вона, як і вся система оборони, іноді давала збої чи то через втрату пильності, чи то через дуже вдалі дії противника. Але завдяки вживаним заходам вдавалося мінімалізувати втрати і тримати ворога у постійній напрузі. Очевидно, кримським ханам було куди легше гостювати на беззахисній Україні, ніж тратити великі зусилля на пошук щілин в обороні Московії.

Організація потужної системи оборони вимагала великої кількості людей. І тільки залученням прийш-лих полків тут обмежитися було неможливо. Утримання полків, які стояли "на лінії" з березня по листопад, було справою дорогою і значно складнішою та менш ефективною, ніж інший спосіб - заселення прикордонної смуги. Тому московський уряд проводить все активнішу політику її колонізації. На це не шкодували ні сил, ні коштів. Кількість нових міст і населення в них швидко зростало. При будівництві нових міст уряд брав на себе не тільки видатки, у тому числі організацію примусового переселення з глибин Московії і повне облаштування, утримання і озброєння переселенців. Населення пристепової зони було майже виключно міським і служилим і мало єдиний обов'язок - військову службу. Тут майже не було селян і посадських людей, які підлягали оподаткуванню. Частину переселенців складали дворяни і діти боярські, але їх основну масу становили групи дрібних служилих людей. Це - стрільці, білодворці, пушкарі, зати-нщики, городові козаки, воротарі, засічні сторожі, казенні ковалі, столярі, каменярі, черкаси (українські козаки)41. Спеціалізація на службі була настільки докладною, що виділялася навіть окрема група "вожів" - розвідників. Чисельність служилого населення в прикордонних містах добре ілюструють дані з Путивля 1590-х років - де нараховувалося понад тисячу чоловік42.

Різні види прикордонної служби поділялися на чотири розряди - городова, полкова, сторожова і станична. Існувало два основні способи утримання служилого люду - кормовий і помісний. При першому плата надавалась натурою (продукти, одяг) і грошима. З часом все більше поширювався помісний спосіб - надання земельних наділів (помість). Це економило державні кошти і сприяло освоєнню нових земель. Дворянам і дітям боярським надавалось до ста десятин, а іншим - до п'ятнадцяти. Втім, при цьому нерідко платилися ще й гроші. Існували також інші пільги - за рахунок держави будувалися двори, надавався посівний матеріал та ін. За допомогою помісних наділів, які перебували в умовному землеволодінні, формувався прошарок воїнів-землеробів, покращувалось заселення краю43. Крім них на прикордонній лінії знаходились прийшлі на літо полки. Про результати вжитих заходів свідчать дані від 1616 року. Цифра двадцять чотири тисячі триста п'ятдесят чоловік тільки в гарнізонах прикордонних міст просто вражає44.

Поза містами, вздовж засічної лінії теж жило служиле населення. Це було викликане необхідністю на-гляду за укріпленнями, що вимагало великих постійних зусиль. За цим стежили спеціальні засічні голови, сторожі і прикажчики. Від кожних двох-п'яти дворів найближчих поселень для несення охорони засік мала виставлятись одна людина з вогнепальною зброєю45. Повинності населення по обслуговуванню засічної лінії були настільки важкими, що багато селян віддавали перевагу солдатській службі, або тікало подалі від засік, у тому числі до українських козаків46. Згодом Москва стала проводити яскраво виражену і свідому політику на підтримку дрібного військово-служилого населення прикордоння. Існували "заказні місця" - де заборонялася купівля землі поміщиками - щоб не утворювалося феодального землеволодіння, яке б знищило дрібних служилих людей47.

Важливе місце в політиці Москви щодо татар відводилася донському козацтву. Сучасні дослідники відносять зародження власне донського козацтва до 1530-х років. А в 1550-1560-х роках відбувається швидке зростання донського козацтва і поступове перетворення його на самостійну силу, з якою були змушені рахуватися мусульманський світ і Москва. При цьому завдяки особливому географічному розташуванню, з одного боку - віддаленості від московського і литовсько-українського прикордоння, а з іншого - безпосередній близькості до кочовищ ногайців і Азова, Дон вже на початку XVI ст. стає зоною етнічної мішанини. Тому і донське козацтво постало строкатою в етнічному відношенні спільнотою. Воно не ідентифікувало себе з жодним етносом і країною, відчувало себе окремим, відмінним від усіх сусідів етносоціальним організмом. Але ментально донські козаки були зорієнтовані на цінності християнського світу.

Основними постачальниками козакуючого елементу на Дон виступали козаки з московсько-рязанського прикордоння, українських земель та турецького Азову. Прибивалися сюди і вихідці з ординського козацтва. На думку сучасного українського дослідника В.Брехуненка, на середньому Дону переважали вихідці з московсько-рязанського прикордоння, а на формування провідної низової гілки дон-ського козацтва визначальний вплив мало козацтво українське48.
Однією з найважливіших дат початкової історії донського козацтва вважається 1549 рік, з якого зберег-лося кілька джерел. Це - скарги татарського князя Юсупа і відповідь на них Івана IV. Татарський князь скаржився на свавільства козаків, а цар відповідав, що вони йому не підлягають. Юсуп в одній із скарг говорить про "козаки Севрюки, которые на Дону стоят", а в іншій згадує про те, що якісь "свавільники" поробили собі "городи" на Дону і б'ють послів49. Московський уряд відразу оцінив всі вигоди, які він міг мати від підтримки козацтва на цьому стратегі-чно важливому напрямку. Донський регіон розрізав татарський степ на дві частини і це давало можливість для встановлення контролю над кримськими татарами з одного боку, і татарами Поволжя - з іншого. Мос-ковські посли, які їздили через степ, постійно заохочували місцевих "свавільників" до співробітництва з урядом, обіцяли і давали їм гроші і припаси (селітру, сірку, свинець, крупи, сухарі).
З 1570-х років було встановлено офіційні стосунки з донськими отаманами, а коли на межі XVI-XVII ст. відбувається організаційне об'єднання низових та верхових козаків і утворюється військо Донське, такі стосунки стають основною формою московсько-донських відносин50. Московська політика на Дону полягала у втягуванні місцевого козацтва в орбіту своїх зовнішньополітичних планів та його інтегрування в структуру держави. Донські козаки розглядалися не тільки як важливий фактор у стосунках з мусульмансь-ким світом, але і як джерело військової сили загалом. Уже в XVI ст. донські козаки залучаються до участі у Лівонській війні51.
В дипломатичній грі на південних кордонах донське козацтво розглядалося Москвою як фактор стриму-вання, водночас за вказівками з центру виконуючи провокативну роль. Фактично московський уряд загрібав жар козацькими руками, офіційно відмежовуючись від них. Усі вимоги Стамбула чи Бахчисарая щодо зведення козаків з Дону розбивалися об мур московського аргументу щодо недосяжності Дону та його незалежності від центральної влади. Форум ула: "А на Дону живут воры беглые люди и живужи на Дону тесноту и убытки чинят без государева ведома" постійно вживається московськими послами, посланцями та гінцями до Туреччини, Криму та ногаїв.
На основному напрямку - формуванні системи оборони від татарських набігів - донські козаки з 1570-х років іноді залучалися до сторожової служби, завжди супроводжували московських послів, брали участь в організації оборони Астрахані під час походу турецького війська 1569 року, виступали в ролі інформаторів про плани турків, татар, ногайців та азовців. Однак в плани Москви не входило систематичне залучення донців до справи оборони. За все XVI ст. маємо лише два випадки, датовані 1589 і 1591 роками, коли донські козаки пліч-о-пліч з урядовими військами давали відсіч татарам52. Така позиція Москви диктувалася намірами найповніше використовувати можливості донських козаків. При його незначній чисельності в XVI ст. та постійних проблемах з ногайцями та азовцями, відволікати донцув ще і на оборону було не тільки ризиковано, але і неефективно. Це б послаблювало сили і маневреність донського козацтва і все одно б не дало суттєвого збільшення кількості служилого люду прикордоння. Понад те, така політика могла б провокувати напругу і в так непростих московсько-донських стосунках.
Своєрідна, але фактична державна служба донських козаків не була секретом для татар. Але офіційно московський уряд підтримував зв'язок з ними таємно, даючи інструкції через послів. Москва фактично наймала козаків, або їх частину, і платила за виконану роботу. Такі взаємовідносини московського уряду і донського козацтва якнайкраще відповідали реаліям степового прикордоння. У будь-якому випадку, уряд широко використовував можливості козацтва для організації оборони в широкому розумінні цього поняття. Це принципово відрізняло політику Москви від політики Польщі щодо козацьких спільнот.
Завершуючи огляд організації оборони Московської держави від татар у XVI ст., можна зробити висновок, що Москва прикладала колосальні зусилля для захисту своєї території. Для цього протягом кількох сторіч протистояння з татарським світом були вироблені громіздкі і консервативні, але довгий час цілком відповідні поставленій меті засоби. Визначальними серед них були створення оборонної системи великої глибини (на кілька сотень кілометрів) і сполучення стаціонарних і рухомих елементів оборони. Крім того, велике значення надавалося людському фактору - від підбору кадрів на відповідні посади до підтримки або створення тих груп прикордонного населення, які могли ефективно нести тягар безкінечної і обтяжливої служби53. Інша річ, що на думку деяких дослідників, тактика уряду була далеко не бездоганною. Уряд законсервував певні традиції організації оборони і тримався їх навіть тоді, коли життя вимагало змін. Крім того, за межами оборонного рубежу, попереду неї знаходилася частина вже заселених і колонізованих територій, які не мали достатнього захисту і ставали порівняно легкою здобиччю для татар54. Але московський уряд був на рідкість послідовним в головному - бажанні захистити власну землю і реальних заходах щодо цього.

На зміст

Частина четверта

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ І СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА

Спустошливі татарські напади, які розпочалися з кінця XV ст., були викликані змінами геополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї. Турецька імперія поширила свої володіння на пониззя Дністра і Дніпра. Васальну залежність від неї визнали Кримське ханство і Молдавське князівство. Особлива і довготривала агресивність татар щодо населення українських земель пояснювалась насамперед економічними факторами - пошуком ясирю для наступного продажу до Туреччини. Водночас йшлося про особливе становище прилеглих до турецьких володінь християнських земель. Тактика випаленої землі і постійного терору, як ми бачили, була улюбленим прийомом турків на Балканах. Продовжувалася вона і в Причорноморському регіоні, але вже силами татар. Жертвами татарських нападів стали всі українські землі Литовського аж до Чорнобиля і Перемишля на півночі. Польська Корона і Велике князівств Литовське, які знаходились під владою представників династії Ягеллонів спочатку були застані зненацька, а потім проводили по відношенню до Криму схожу неефективну політику. Розглянемо її докладніше.

Перші походи татар викликали спроби спротиву з боку Польщі. Найяскравішим прикладом цього є пе-реможний похід на Поділля королевича Яна Ольбрахта у 1489 році. Це був перший, але водночас і останній випадок, коли представник правлячої династії очолював виправу проти татар.

Але татарські напади майже не зачіпали етнічно польських земель і тому польська шляхта і залежна від неї влада швидко охололи до клопіткої справи організації оборони. Про неї лише постійно нагадувала шляхта українських воєводств, войовничо настроєні публіцисти і особисто король. Адже, коли з 1501 року польський і литовський трони знову опинилися в одних руках, спільний монарх, принаймні, був добре обі-знаний з проблемою. Тому саме королю належали всі спроби змінити ситуацію на краще, інша річ, чи давали вони якийсь результат. Постійним опонентом короля виступала великопольська шляхта, від якої залежало головне - отримає король гроші на військо, чи ні. І вони виділялись в основному у тих випадках, коли загострювалася ситуація на молдавському прикордонні, яке з часом фактично перетворилося на прикордоння польсько-турецьке. Завдяки цьому на початку XVI ст. утримувалсь невелика, до двох тисяч чоловік, "поточна оборона" на Поділлі1, яка одночасно мала завдання і захисту від татар.

На сеймі 1512 року король Сигізмунд висунув свій план повної реорганізації оборони - щоб протягом кожного календарного року на південному кордоні служила одна п'ята частина польської шляхти. І так, змінючись щорічно, вся шляхта протягом п'ятирічного циклу мала постачати військовий контингент на захист кордону. Ті ж шляхтичі, які не хотіли, або не могли відбувати службу, могли замість неї сплачувати відповідний податок для забезпечення найму жовнірів. Виконання такого плану, на думку класика польської воєнно-історичної науки К.Гурського, дало б можливість тримати проти татар до тридцяти тисяч чоловік шляхетського ополчення, або вісім тисяч жовнірів - цифри, цілком достатньої для вирішення проблеми. Однак на сеймі шляхта виступила проти цього плану. Згодом через сеймики король нібито умовив її, але пописи для рушення так і не були складені і все закінчилося нічим. Сейм 1515 року дав лише символічну суму, якої могло вистачити тільки на утримання прикордонної сторожі.
У 1516 році, коли відбувся великий татарський напад на Галичину, великопольська шляхта проігнору-вала заклики до посполитого рушення. У 1581 році король намагався реанімувати свій план щорічного посполитого рушення, але його обговорення на сеймі звелося до взаємних звинувачень, Шляхта дорікала ко-ролю, що той не захищає Поділля, а той відповідав, що робить все можливе в рамках виділених йому коштів2. У 1519 році відбувся особливо великий напад татар на Волинь і Галичину. За хроніками Мартина Бєльського і Матвія Стрийковського, орда налічувала до восьмидесяти тисяч чоловік. Татари покрили беззахисні землі "мов саранча". На Волині було зібрано кілька тисяч чоловік під командування князя Костянтина Острозького, до яких прилучилися і загони шляхти з Галичини. Під тиском польських радників, Острозький дав татарам битву під Сокалем, але зазнав поразки3.
У таких умовах сейм в Торуні затвердив новий план оборони. Згодом, 28 квітня 1520 року була видана ординація, яка, як вважає сучасний польський дослідник, М.Плєвчинський, поклала початок новій організації "поточної оборони". За ним, сили оборони ділилися на три угруповання: перше - передова сторожа; друге - загони безпосереднього прикриття Поділля між Кам'янцем і Хмільником і третє - головні сили в районі Буська-Олеська, де мав знаходитися у випадку небезпеки головний військовий обоз з артилерією4. Звернімо увагу на ту обставину, що основне військо мало збиратися навіть північніше Львова, тобто реальним його завданням було прикриття польських, а не українських земель. Не випадково, К.Гурський вважав, що таким чином весь тягар боротьби з татарами було знову офіційно перекладено на плечі шляхти українських воєводств і тому це не могло дати належного ефекту5. Тим більше, що гроші на утримання війська шляхта давала в залежності від настрою. Так, у 1523 році їх не було виділено зовсім. Наступного року відбулася ціла серія спустошливих нападів. Спочатку в Галичину завітали турки, яких змогло відбити військо з місцевої шляхти на чолі з Миколою Фірлеєм. Але слід за тим налетіла велика татарська орда і спустошила землі аж до Санока. Коли ж назустріч до Сандомира нарешті рушив король, татари спокійно відійшли6.
І у цьому випадку знову проявилася головна проблема оборони - організаційна. Король найняв за свої гроші дві тисячі жовнірів, потім віддав наказ про мобілізацію кожних десятого з міщан і селян. Згідно традиції, він закликав до збору і посполите рушення. Адже у випадках, коли противник вступав у межі Корони, явка шляхти в ополчення мала бути обов'язковою. Та великопольська шляхта знову відповіла скаргами і відмовами. Вже після нападу вона погодилася було на податок, але потім знову змінила рішення. Було придумане інше - набирати по кілька сот чоловік шляхти з кожного воєводства до так званих воєводських хоругов, які мали утримуватися за рахунок тих же воєводств. Але згідно запропонованій сеймом квоті, основна частина цих рот мала набиратися знову-таки з українських воєводств. Так було набрано дві тисячі чоловік, але і цей спосіб набору війська виявився неефективним.
Дещо стривожило шляхту просування турків на північ після перемоги над угорцями у битві під Моха-чем у 1526 році. Тоді ж з намови султана стався черговий напад татар. Тому на сеймі в Піотркові шляхта погодилася на введення земельного податку, за який можна було б набрати військо чисельністю до чотирьох тисяч чоловік, що і було зроблено у 1528 році7. Але цей податок мав затверджуватися щорічно і все фактично повернулося до попереднього становища - у 1529 році на службі залишилося всього шістсот чо-ловік. Надалі, у 1530-1550-х роках чисельність "оборони поточної" на Поділлі коливалася від нуля (у 1555-1556 і 1559-1563) або трьохсот-шестисот до п'яти тисяч чоловік (тільки один 1539 рік). Найчастіше це була цифра в одну тисячу чоловік. І це при тому, що, на думку найавторитетнішого польського воєнного діяча тієї доби гетьмана Яна Тарновського, достатня чисельність постійного війська на кордоні мала становити дев'ять тисяч чоловік. І знову основною перепоною у здійсненні таких планів був польський сейм, який розглядав затвердження податків у контексті обсягу політичних прав короля. Так, наприклад, у 1554 році король Сигізмунд Август і Ян Тарновський даремно намагалися переконати послів сейму в необхідності спільної оборони південних кордонів Польщі і Великого кн. Литовського. Щороку на сеймах відбувались і дебати про виділення податку. Шляхта українських земель безперервно просила допомоги і нарікала на великопольських делегатів сейму, які, маючи більшість голосів, вирішували всі питання, але тим було байдуже8. Чотирьохрічна відсутність державних збройних сил на Поділлі у 1559-1563 роках була настільки очевидним нонсенсом, що у березні 1563 року сейм нарешті прийняв рішення дійсно принципового значення. Було затверджено постійний податок на військо, який обраховувався однією четвертою частиною доходів з королівських земель. Зауважимо, що, по-перше - і тут шляхта вирішила питання не за власний рахунок; і по-друге - король, котрий завжди посилався на сейм, теж лукавив, бо при великому бажанні, міг виділяти доходи з королівщин і сам. Утворене таким чином військо дістало назву кварцяного (від "кварта" - чверть). Його значення оціню-ється польськими спеціалістами досить високо, насамперед, як кузні професійних військових кадрів. Інша річ - реальна спроможність кварцяного війська забезпечити належну оборону кордону. На кварцяні гроші можна було набрати тільки біля чотирьох тисяч чоловік. Крім того, хоча відразу малося на увазі південно-східне прикордоння, але ним театр військових дій кварцяного війська не обмежувався. Тому новосфо-рмовані кварцяні роти були відразу направлені на північ - на війну в Інфлянтах. І проти татар у 1564-1568 роках війська на Поділлі знову або не було зовсім, або воно налічувало сто п'ятдесят - двісті сімдесят - чотириста - п'ятсот вісімдесят два чоловіки9.

Інша ділянка українсько-татарського прикордоння знаходилася в межах Великого кн. Литовського. Си-туація у цьому регіоні була ще складнішою, ніж на території, підлеглій Польщі. Якщо перший дійсно вели-кий і спустошливий напад татар на Київ у 1482 році викликав хай запізнілу, але дієву реакцію влади, коли на відбудову київського замку були мобілізовані тисячі ремісників з різних міст країни, то згодом ситуація різко змінюється. Відгороджені від українського лісостепу болотистою долиною Прип'яті білоруські землі (не кажучи вже про литовські), лише кілька разів бачили татар на власні очі10. Верхівка країни не помічала проблеми ще і тому, що її власні земельні володіння майже не зазнавали спустошень. І тому, хоча за підрахунками польського дослідника Й.Охмянського Велике кн. Литовське до 1569 року зазнавало татарських нападів принаймні сімдесят п'ять разів11, адекватної реакції на татарську загрозу не було.
З кінця XV ст., коли Литва була змушена вести безкінечні війни проти Москви. Кримське ханство до кінця першого десятиріччя XVI ст. виступало союзником останньої, зусилля литовського уряду були спрямовані на дипломатичне вирішення проблеми з татарами. Литва розпочала виплату Крими щорічної данини (у вигляді "упоминок"), що, однак, не припинило татарських нападів, а, навпаки, її вчасна невиплата часто служила додатковим приводом для їх продовження. Як справедливо вказував М.Довнар-Запольський "країна платила їм двічі - упоминками і розореннями"12.
Основною ланкою оборони українських земель Великого кн. Литовського від нападів татар вважалися замки. Їх становище проаналізоване в історіографії дуже докладно13, тому зупинимося на цьому коротко. Ревізії замків середини XVI ст. дають нам всього тринадцять господарських (державних) замків на території литовської України. Це замки володимирський, луцький, кременецький (Волинь), брацлавський і вінницький (Брацлавщина), київський, житомирський, овруцький, чорнобильський, мозирський, остерський, канівський і черкаський (Київщина). З одного переліку видно, що висунутими вперед назустріч степовій зоні були тільки черкаський, канівський, брацлавський і вінницький замки. Вони мали важливе стратегічне значення і прямо служили потребам оборони всього краю, хоча б як центри збору інформації і раннього попередження про татарські напади. Та між замками Придніпров'я і Побужжя була відстань понад двісті кілометрів і на цьому відтинку в першій половині XVI ст. не було жодного укріплення. Ще наприкінці XV ст. татари зруйнували на цій місцевості звенигородський замок, а значно пізніше тут з'являється замок в Білій Церкві.
Таким чином, українські господарські замки були зосереджені на Поліссі в басейні Прип'яті, що дає підстави твердити, що лінія оборони Великого кн. Литовського від татарських нападів проходила саме тут. А це значить, що, як і у випадку з Польщею, більша частина українських земель була свідомо віддана на поталу татарам.
Наступна особливість у становищі українських замків, яка є особливо наочною - це стан їх укріплень. Ревізії середини XVI ст. рясніють повідомленнями про їх поганий або надзвичайно поганий стан, внаслідок недбалості при будівництві (у Черкасах), або фізичного старіння. Стіни замків хиталися від вітру, башти погнили, гармат і гаківниць було мало, та й ті поржавіли, пороху і куль вистачало хіба що на кілька пострілів.
Які ж збройні сили стояли на обороні українського прикордоння? Найточніше можна відповісти - майже ніяких. В українських замках більш-постійно фігурує наймана рота в Києві чисельністю сто-двісті чоловік. В кількох інших містах (Черкасах, Каневі, Вінниці) за всю першу половину XVI ст. вони зустрічаються ли-ше кілька разів. На утримання згаданих рот тратилося по кілька сот коп грошей на рік. І лише один раз - у 1538 році на українському прикордонні перебувало дві тисячі чоловік, та й ті, очевидно були зібрані у зв'язку з молдавськими справами14. Інша складова збройних сил - посполите рушення, загальна мобілізація боярства-шляхти Великого князівства, для українських земель не мала жодного значення. Інша річ, шляхетське ополчення українських воєводств, насамперед Волині, надвірні корогви українських магнатів і в цілому - місцеве населення. Саме воно несло весь тягар випробувань татарськими нападами. Фактично всі жителі прикордоння несли військову повинність. В містах-замках фактично не існувало особливої різниці в становищі бояр, замкових слуг і міщан15. Вони відбували сторожу, ходили разом із старостами за татарами, утримували замки та ін. Різниця між ними полягала тільки в задокументованих особливостях окремих видів служби. Населення більш віддалених від прикордоння земель несло військові повинності більш опосередковано. Шляхта Волині в очікуванні татар подовгу проводила час "з коня не зсідаючи", що виснажувало і її і господарства. При цьому фактично єдиним дійсно боєздатним видом збройних формувань були надвірні війська українських магнатів. Вони складалися в основному з дрібної шляхти-клієнтів магнатів, тому жорстка особиста залежність давала можливість для підтримки в них належної дисципліни16. Таким же чином формувалось ядро загонів прикордонних урядників, здебільшого, представників тих же магнатських родів. У будь-якому випадку це були місцеві формування, які не підтримувались урядом ні фінансово, ні організаційно. Тому з цих причин важко говорити про серйозне ставлення литовського уряду до справи оборони України. В польській історіографії поширена протилежна думка17. Однак вона грунтується на розгляді не реальних заходів, а декларацій, які переважно не втілювалися в життя., і без співставлення масштабів потреб із навіть вжитими заходами.
У надзвичайні умови населення України залишилося наодинці зі своїми проблемами і було змушене розв'язувати їх самостійно. Власне, і влада пропонувала тільки такий шлях вирішення проблеми. Адже ремонт і направа українських замків, сторожова служба та ін.- все це було покладено на плечі місцевого населення.

Питання оборони українських земель розглядалося і на Люблінському сеймі 1569 року. Частина польсь-ких депутатів навіть остужували голови своїх колег при їх прагненні прибрати до своїх рук українські землі, оскільки разом на Польщу лягала і вся вага відповідальності за їх оборону18. Однак інкорпорація українсь-ких воєводств до складу Корони відбулась. Військова влада на татарському прикордонні повністю зосередилася в руках польських гетьманів.

Початково в українському суспільстві існували сподівання на по-кращення ситуації з обороною краю. Надії на це давали і заходи гетьмана Яна Тарновського. Під час ревізій українських замків 1570-1571 років міщани вказували на можливі заходи для покращання ситуації, а ревізо-ри не тільки їх занотовували, але давали уряду і своє бачення проблеми19.
Але, як і завжди, надії українців на допомогу з боку чужої влади не виправдались. Польські кварцяні роти залишилися стояти на Західному Поділлі, а весь тягар оборони українських земель було офіційно покладено на місцеву владу і населення, а коштів на це майже не виділялось. Оскільки докладніше про розвиток ситуації мова йтиме нижче, то поглянемо лише на результати двадцятирічного панування Польщі на українських землях у цьому відношенні. Це яскраво ілюструють описи українських замків, складені для короля у 1590 році, коли назрівала відкрита польсько-турецька війна. Отже, брацлавський замок був "назбит злий", мав тільки чотири гармати, правда там було дев'яносто гаківниць, але мало пороху, селітри, сірки і куль, а гарнізон складався із трьох "дуже старих" драбів. Вінницький замок був "дуже злий, прогнив", мав п'ять гармат, вісімдесят гаківниць, але іншого спорядження дуже мало. У його гаарнізоні було тільки шість старих драбів. У хмільницькому замку було вісім гармат, дев'ятнадцять гаківниць, тридцять вісім рушниць, але про гарнізон немає згадки зовсім. У Києві було тридцять гармат і двісті гаківниць - тобто, дуже великий арсенал, але частина гармат і гаківниць поржавіли, а пороху майже не було, як не було жодного "служебного" і пушкаря (!) Черкаський замок сильно згнив, хоча і мав десять гармат, п'ятдесят гаківниць і кількадесят рушниць. У Білій Церкві замок "недобрий" і його "немає чим боронити", з трьох гармат тільки одна ціла, а для сорока гаківниць і тридцяти рушниць не вистачало олова для "стрільби". Лише щодо канівського замку в описі не містилося різко негативних зауважень. Але і там справа була не в найкращому стані. Там було десять малих гармат, сорок ненаправлених гаківниць, шістдесят рушниць, достатньо олова, але мало пороху20.
Тобто, ми бачимо, що жодний з названих українських замків не відповідав потребам оборони. І це вже неможливо було пояснити поганим спадком часів Великого кн. Литовського.
При розгляді проблеми оборони українських земель другої половини XVI ст. варто також коротко кинути погляд на наступний період - першу половину XVII ст. Якщо щодо кінця XVI ст. ще можна говорити про важкий спадок, який дістався Польщі від Вел.кн.Литовського, то у наступний період вся вага відповідальності за оборону України лягла на плечі польського уряду і польських магнатів. Адже, наприклад, київським воєводою і одночасно коронним гетьманом Польщі на початку XVII ст. був Станіслав Жолкевський. І от результат. Протягом першої половини XVII ст. татари здійснили принаймні сімдесят шість нападів на українські землі; з них дев'ятнадцять - дуже спустошливих . Керівництво Польщі виявилося нездатним щось протиставити цим розбійницьким нападам. Щоб якось пояснити власні невдачі, знаходили цілу низку причин - швидкість і несподіваність руху татар, погана розвідка, відсутність людей у потрібних місцях, "неправильна" поведінка татар, коли вони нападали під час зимового відпочинку жовнірів, неорганізованість шляхти та ін. Причому малася на увазі шляхта українських земель, оскільки шляхта з польських територій участі в обороні не приймала зовсім, або тільки імітувала її. Так, у 1621 році ледве зібрана краківська шляхта розбіглася, ледь почувши про наближення татар. І її не було кому ганити, бо сам король теж не прибув на призначене місце21.
Особливо дивним і водночас показовим є той факт, що найбільша кількість спустошень - двадцять п'ять - зазнали галицькі землі, здавалося б. найбільш віддалені і захищені від татар. На них нападала як буджацька, так і кримська орда. Маршрут руху татар був добре відомий - Волоський шлях. Щоб його пройти кримська орда мала пройти довгий шлях і переправлятися через Дніпро і Дністер. Тому про початок походу дізнавалися за два-три місяці, але польське військо жодного разу не зустріло татар на польському кордоні на Покутті. Татари почували себе настільки вільно, що іноді могли стояти в Галичині по два-три тижні. А кварцяне військо закривалося в обозі і чекало, поки татари відійдуть. Галицькі селяни були змушені самі організовувати оборону, як, наприклад, у 1622 році, коли Гнат Височан зі своїм загоном був єдиною силою, яка вчинила опір туркам. Вся ж діяльність польської влади зводилася до розсилання універсалів із закликами до шляхти про посполите рушення. Цікаво, що всі нечисленні перемоги польського війська (за активної участі населення України) мали місце тільки у тому випадку, коли воно діяло чисто по-козацьки, тобто або наздоганяло татар з ясирем понад річками (1624, 1627, 1633), робили зустрічні рейди, або загрожували ними (1618, 1628, 1647, 1648)22.

Питання оборони українських земель від татарських нападів неможливо висвітлити об'єктивно, не з'ясувавши реальних військових можливостей Кримського ханства, Великого кн. Литовського, Речі Посполитої і сусідніх держав. В описах хроністів називається чисельність татарської орди до ста і більше тисяч чоловік. Однак ті сучасники, які були знайомі з татарською проблемою ближче, називали значно скромніші цифри. Литовський дипломат середини XVI ст. Михалон Литвин вказував, що максимально можливе військо, яке міг зібрати хан - це тридцять тисяч чоловік, навіть якщо "піднімаються по наказу зовсім всі, навіть непридатні до воєнної служби, аби тільки могли сидіти на коні"23. Згодом, у 1584 році невідомий козацький ватажок називав максимально можливу чисельність татар у п'ятдесят тисяч чоловік24.

Однак, незважаючи на такі дані, у польській, а разом з нею і українській історіографії постійно оперували значно більшими чисельними даними. Адже великі цифри, здавалося б, відповідали масштабам вчинених татарами спустошень, а також добре служили на підтримку міфу про фатальну приреченість українських земель на ці спустошення і об'єктивну нездатність Польщі протистояти цьому.

Лише у 1920-1930-х роках повний перегляд вже давно усталеного стереотипу здійснив польський дослі-дник О.Гурка. Він вважав, що загальна чисельність всього населення Кримського ханства не перевищувала у XVI ст. двісті п'ятдесят, в середині XVII ст. триста шістдесят, а в цілому ніколи більше п'ятисот тисяч чоло-вік. Виходячи з максимально можливих мобілізаційних можливостей татар, коли на війну дійсно піднімало-ся все здатне сидіти на коні чоловіче населення, О.Гурка рахував чисельність татарського війська не більшою за двадцять тисяч чоловік (тобто, біля десяти відсотків населення), а разом з ногайськими татарами - до сорока тисяч25. Сучасні польські дослідники в основному визнали докази О.Гурки, рахуючи чисельність найбільших орд до п'ятдесяти тисяч чоловік, але не більше26. Цікаве у цьому плані визнання Й.Охмянського, який вказав, що підтримує думку О.Гурки, хоча особисто схильний рахувати військо татар до кількох сот тисяч чоловік27.

Той же О.Гурка вперше співставив з силами татар мобілізаційні можливості Польщі і Литви. Беручи, на відміну від Криму, мінімальний (один) відсоток за основу мобілізаційних можливостей цих держав і згодом Речі Посполитої в цілому, він вказав, що Польща могла виставити до шестидесяти тисяч, а Литва до сорока тисяч чоловік війська, тобто разом - до ста тисяч чоловік. Уже виходячи з цього, О.Гурка зробив висновок, що Польща більше говорила про боротьбу з татарами, аніж її вела, оскільки для знешкодження Криму було непотрібно навіть прикладати надзвичайних зусиль28.

Поряд з чисельністю військ у співвідношенні збройних сил Кримського ханства і Польщі та Литви важливе значення мали їх військова підготовка і озброєння. І у цьому відношенні повна перевага сил була на боці польсько-українських сил. Якщо кримському хану вдавалося зібрати максимально можливу орду, то значну її частину було важко назвати військом. Адже багато татар взагалі не мала зброї, а замість неї використовувала палиці і кінські кістки. Основна частина татар була озброєна лише луками із стрілами. Шабля зустрічалася рідко, а щитів у них не було зовсім29. І тільки невеликий відсоток із найбагатших татар або гвардії хана мав повноцінне озброєння (шабля, кинджал, щит, панцир). Вогнепальною зброєю у XVI ст. татари не користувалися взагалі.

Озброєння татарської кінноти диктувало і відповідну тактику їхніх дій, добре описану сучасниками. Вона базувалася на двох факторах - швидкість плюс раптовість. Татари уникали штурмів фортець, не витримували відкритого бою і не йшли на рукопашний бій. Якщо вони таки починали бій, то цим лише перевіряли силу опору противника, а, отримавши відсіч, відразу відступали. Штурми фортець, особливо по-вторні татари здійснювали тільки тоді, коли розраховували на особливо велику здобич. Татарське військо не витримувало сутички із значно меншими підрозділами добре підготовлених і озброєних кварцяних жовнірів і українських козаків, тому завжди намагалося оминати їх. Отже, головна проблема оборони полягала навіть не в чисельності збройних сил, а в належній її організації. Важливо було мати систему швидкого реагування на татарські напади, яка б включала в себе розвідку, сторожову службу і ефективні мобілізаційні заходи. Прикладами такої організації для Речі Посполитої могли служити сусідня московська украйна і Військовий Кордон в Хорватії. Польська влада так і не змогла цього зробити. Це особливо дивно, оскільки термін збору татарської орди сягав чотирьох місяців30 і про це знали всі, хто хотів. Відомо також, що українське козацтво фактично створило власну ефективну систему розвідки і сторож, що татар затримували переправи через Дніпро, що були добре відомі улюблені терміни їх походів і основні шляхи пересування. Тому і військовий техніко-тактичний бік справи яскраво свідчить про дійсні причини провалів оборони України. Ці історичні реалії мають принципово важливе значення для розуміння найсуттєвіших проявів буття українського суспільства тієї доби і формування ментальності українського народу31. Життя "яко на Україні" означало постійну небезпеку, кров і попелища, які з покоління в покоління супроводжували українців у всіх регіонах, аж до півночі Галичини і Полісся. Полишені напризволяще мешканці України не знали премудрощів наукових теорій про функції держави, серед яких захист зовнішніх кордонів відноситься до найважливіших. Але вони сповна розплачувалися за таку політику і мали робити з неї відповідні висновки. Можливо, що саме тут треба шукати і одну з головних причин відчуженості українців від польсько-литовської держави (а також держави як суспільного інституту в цілому), "невдячності" до її культтрегерської ролі і навіть майбутнього переходу козацької верхівки на бік Москви, яка могла захистити від зовнішніх ворогів (інша річ - якою ціною).

Лише у світлі історії Великого Кордону можна зрозуміти і процес становлення українського козацтва32. Найістотнішим є те, що в силу об'єктивних причин його поява була неминучою. Козакування було споконвічним явищем степового прикордоння. Не випадково, що перші згадки про козаків з'являються з першими татарськими нападами на українські землі, коли стратегічна ситуація навколо них принципово змінилась. За відсутності нормальної або будь-якої оборони краю козацтво мимоволі було змушене брати на себе цілий ряд оборонних функцій. Знамените козакування українських урядників теж виникло не від доб-рого життя. Козакуючі урядники і магнати залучали до своїх дій українських козаків, що було для них доброю школою організації і військового вишколу33. Тактика козакування - сторожова служба в степу, охорона переправ, відбиття ясиру, зворотні напади на татарські і турецькі поселення - була спрямована на ефективну відсіч противнику малими силами. А їх дієвість засвідчена численними скаргами з боку турків і татар. Незважаючи на численні пропозиції з боку досвідчених урядників (Семена Полозовича, Остафія Дашкевича, Берната Претвича) про використання в інтересах держави енергії козакуючого населення, уряд фактично усунувся від проблеми організації на прикордонні окремої військової корпорації.

Якщо період до середини XVI ст. можна назвати раннім дитинством козацтва, то незабаром ситуація змінюється, воно поступово виходить з-під влади урядників і розпочинає самостійну військово-промислову діяльність. Вже у 1540-х роках є повідомлення про великі за масштабами самостійні військові операції козацтва. У 1550-1560-х роках козацтво востаннє потрапило під сторонній вплив - Дмитра Вишневецького - найбільш легендарної особи на українському прикордонні. Він став не тільки хресним батьком Запорозької Січі, але і заклав основи власної політичної діяльності козацтва. Після його загибелі козацтво поступово на-вчилося покладатися тільки на власний розсуд. Із зростанням чисельності козацтва в середині XVI ст. з'явилися передумови для консолідації навколо нього військового люду українського прикордоння і створення окремого стану. Ця потреба стала нагальною після соціальних змін, які відбулися в українському суспільстві після Люблінської унії 1569 року. Але оскільки ці обставини були розглянуті в останній праці В.Щербака34, тут нас цікавить лише порівняльний і військово-політичний аспекти проблеми.

На зміст

Висновки

Докладне порівняння історії народів мусульмансько-християнського прикордоння в XVI ст. дає можливість зробити кілька важливих висновків:
- на всьому протязі Великого християнсько-мусульманського прикордоння Європи турки і татари створили зону постійної конфронтації і військової напруги, яка існувала протягом кількох сторіч, що в значній мірі визначило історичну долю всіх "народів на кордоні";
- правлячі кола Хорватії, Угорщини, Австрії і Московії належним чином усвідомили небезпеку, яка їм загрожує і зуміли спрямувати державну політику на формування належної системи оборони;
- Молдавське князівство, яке довгий час опиралося османській навалі на початку XVI ст. опинилося з турецького боку, перетворилося на зону постійної нестабільності і його кордон з Польщею став особливою ділянкою Великого Кордону;
- українські землі були найменш захищеною ділянкою християнського прикордоння Європи внаслідок занедбання урядами держав-метрополій справи їх оборони; українське населення було покинуте сам-на-сам із своїми проблемами і мало шукати шляхи створення власних недержавних збройних сил, серед яких поступово основне місце зайняло українське козацтво;
- об'єктивність виникнення українського козацтва підтверджується фактом існування подібних спільнот на інших ділянках Великого Кордону; хорватські граничари, угорські секеї і гайдуки та донські козаки були прямими аналогами українського козацтва, а їхня доля відрізнялася внаслідок специфіки історичного розви-тку кожного народу;
- для європейського суспільства вони були нетрадиційними, але довгий час лише вони могли ефективно виконувати роль авангарду християнства; за своїм соціальним становищем, характером і обсягом особистих прав і обов'язків перед суспільством дрібні військові корпорації прикордоння мало відрізнялися між собою, інша річ, чи були вони зафіксовані офіційно, чи існували де-факто;
- це були привілейовані, проміжні між шляхтою і селянством суспільні верстви; на відміну від Великого князівства Литовського і Польщі панівні верстви Хорватії, Австрії, Угорщини та Московії вчасно усвідомили ефективність дрібних прикордонних корпорацій, змогли належним чином забезпечити фінансування і організувати стосунки з ними;
- значно більшими були відмінності в організаційно-управлінській сфері, де особливо відрізнялися гра-ничари, позбавлені урядом права на створення власної завершеної вертикалі військово-адміністративної вла-ди;
- граничари були і найбільш залежними від уряду, ніж всі інші розглядувані корпорації; найменш зале-жними від державних структур були українські козаки, оскільки влада упустила можливість вплинути на становлення козацької організації;
- українське козацтво пройшло найважчий шлях становлення, відрізнялось найбільшою самостійністю серед інших прикордонних спільнот і, внаслідок цього, нерідко конфліктними стосунками з владою.

Отже, головна і принципова відмінність українського козацтва від споріднених спільнот полягала у то-му, що Литва і Польща не змогли використати закладеного в ньому потенціалу в інтересах держави. Потрібне суспільству, але полишене на себе козацтво було приречене шукати власний шлях розвитку. Нещасливе завершення діяльності Дмитра Вишневецького практично співпало з початком залучення козацтва на державну службу, хоча і тимчасову - для війни проти Москви. Разом ці дві події поклали початок новому етапу еволюції козацтва.

На зміст

Примітки

Вступ

1 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.- К., 1990.- Т.1.- С.208, 220, 243, 245; Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноєвропейському контексті // Укр.іст.журнал.- 1991.- №5.

Розділ перший

1 Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.).- С.28.
2 Бромлей Ю.В. Крестьянское восстание 1573 года в Хорватиии.- М., 1959.- С.46.
3 Там же.- С.44-45.
4 Там же.- С.47.
5 Березин Л. Хорватия, Славония, Далмация и Военная Граница.- СПб., 1879.- Т.2.- С.320; Ваничек Фр. Историја войничке крајне.- Нови Сад, 1880.- Кн.1.- С.27-28.
6 Ruthenberg G. The Austrian Military Border in Croatia (1522-1747).-Urbana, Univ.of Illinois Press, 1960.- S. 44-45.
7 Ruthenberg G. The Austrian...- S.45-51; Ваничек Фр. Историја...- С.30-34,49; Бромлей Ю.В. Указ.соч.- С.46, 48-49; Чулинович Ф. Крестьянские восстания в Хорватии.- М., 1959.- С.35, 119; Березин Л. Указ. соч.- С.325.
8 Березин Л. Указ. соч.- С.334-335.
9 Бромлей Ю.В. Указ. соч.- С.49; История Югославии в 2 т.- М., 1963.- Т.1.- С.243.
10 Ваничек Фр. Историја...- С.36, 53; Березин Л. Указ. соч.- С.320-322; Чулинович Ф. Указ. соч.- С.119. История Югославии.- Т.1.- С.238.
11 Ваничек Фр. Историја...- С.20-21, 63-73; Чулинович Ф. Указ. соч.- С.121-122, 124, 125.
12 Чулинович Ф. Указ. соч.- С.9-10, 35-36, 119.
13 Ваничек Фр. Историја...- С.36.
14 Чулинович Ф. Указ. соч.- С.36, 122.
15 Там же.- С.10, 35.
16 Там же.- С.24, 120.
17 История Югославии.- - Т.1.- С.258.
18 Чулинович Ф. Указ. соч.- С.120.
19 История Венгрии в 3т.- М., 1971.- Т.1.- С.230-244.
20 Там же.- С.458.
21 Там же.- С.348.
22 Шушарин В.П. Крестьянская война 1514 года в Венгрии.- М., 1994.- С.43.
23 Там же.- С.42-43; История Венгрии.- Т.1.- С.247.
24 История Венгрии.- Т.1.- С.356-357.
25 Шушарин В.П. Указ.соч.- С.43-51.
26 История Венгрии.- Т.1.- С.357.
27 Там же.- С.349.
28 Там же.- С.415.
29 Там же.- С.310.
30 Варга Б. Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI-XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністики (Одеса, 26-29 серпня 1999 року). Доповіді та повідомлення. Історія.- Одеса-Київ-Львів, 1999.- С.178.
31 История Венгрии.- Т.1.- С.310-312.
32 Там же.- С.395-397.
33 Там же.- С.418.

34 Там же.- С.332, 320.
35 Там же.- С.323.
36 Там же.- С.404-405.
37 Там же.- С.383.
38 Там же.- С.418.

Розділ другий

1 Руссев Е.М. Борьба молдавского народа против Оттоманского ига.- Кишинев, 1968.- С.8-11.
2 Руссев Е.М. Указ. соч.- С.19-22; Гонца Г.В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV- первой трети XVI в.- Кишинев, 1984.- С.20-21.
3 Гонца Г.В. Указ. соч.- С.22-23; Руссев Е.М. Указ. соч.- С.22-23.
4 Руссев Е.М. Указ. соч.- С.24; Гонца Г.В. Указ. соч.- С.27, 33-34.
5 Киртоагэ И.Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под Османским владычеством (1484-1595).- Кишинев, 1992.- С.10-12.
6 Гонца Г.В. Указ. соч.- С.39-41; Spieralski Zd. Awantury Moldawskie.- Warszawa, 1967.- S.55-56.
7 Історія Української РСР у 8 т.10 кн.- К.: Наукова думка, 1979.- Т.1.- Кн.2.- С. 114-115.
8 Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей.- Кишинев, 1961.- С.29.
9 Spieralski Zd. Awantury...- S.60-65.
10 Ibid.- S.66-71.
11 Ibid.- S.58, 69, 73.
12 Ibid.- S.73.
13 Ibid.- S.92-96; Plewczynski M. Udzial jazdy obrony potocznej w walkach na poludniowo-wschodnim pograaaniczy Rzeczypospolitej w latach 1531-1573 // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- 1983.- T.26.- S.114-115.
14 Руссев Е.М. Указ. соч.- С.34-35.
15 Spieralski Zd. Awantury...- S.100; Plewczynski M. Udzial jazdy...- S.117.
16 Spieralski Zd. Awantury...- S.112-113.
17 Ibid.- S.115-117; Plewczynski M. Udzial jazdy...- S.124-125, 127-128.
18 Laski Olbracht // Polski Slownik Biograficzny.- T.18.- S.246-249.
19 Spieralski Zd. Awantury...- S.121-126.
20 Грушевський М.С, Історія України-Руси.- К.-Львів, 1909.- Т.7.- С.125-127; Spieralski Zd. Awantury...- S.126-128; Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Силуети епох.- Дрогобич, 1992.- С.40-44.
21 Spieralski Zd. Awantury...- S.128.
22 Ibid.- S.129-130.
23 Teki Naruszewicza (1572).- Dzial rekopisow Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie, 80, s.9-10.
24 Максим-Ворничень М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные документы по истории наро-дов Юго-Восточной и Центральной Европы.- М., 1974.- Т.3.- С.235-254.

Розділ третій

1 Каргалов В.В. На степной границе. Оборона "крымской украйны" Русского государства в первой по-ловине XVI столетия.- М., 1974.- С.31.
2 Там же.- С.35-36.
3 Белоцерковский Г.М. Тула и Тульский уезд в XVI и XVII веках.- К., 1915.- С.34.
4 Там же.- С.24.
5 Каргалов В.В. Указ. соч.- С.41-42.
6 Там же.- С.45.
7 Там же.- С.51-53.

8 Там же.- С.60-64.
9 Там же.- С.67-68.
10 Там же.- С.87.
11 Там же.- С.94-100.
12 Там же.- С.108-111.
13 Там же.- С.126-127.
14 Там же.- С.133-137.
15 Там же.- С.143.
16 Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.- М.-Л.,1948.- С.17.
17 Там же.- С.18, 423.
18 Там же.- С.22, 428.
19 Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке.- М., 1916.- С.19-20, 37.
20 Там же.- С.37-38.
21 Белоцерковский Г.М. Указ. соч.- С.30.
22 Новосельский А.А. Указ. соч.- С.429.
23 Там же.- С.430.
24 Там же.- С.432-433.
25 Там же.- С.44.
26 Яковлев А. Указ. соч.- С.47, 283.
27 Загоровский В.П. Изюмская черта.- Воронеж, 1980.- С.28.
28 Там же.- С.5-7; Апанович О.М. Фортеці української лінії // Український історико-географічний збір-ник.- К.: Наукова думка, 1972.- Вип.2.- С.105-112.
29 Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на крымской украйне Московского государства до царя Алексея Михайловича // Чтения в Обществе истории и древностей Российских.- 1846.-№4.- С.8.
30 Там же.- С.11.
31 Там же.- С.13.
32 Там же.- С.15.
33 Там же.- С.19, 30.
34 Там же.- С.15-21.
35 Там же.- С.22.
36 Там же.- С.29.
37 Там же.- С.24.
38 Там же.- С.21, 34.
39 Там же.- С.11, 12, 26, 29, 36.
40 Там же.- С.17-18.
41 Багалей Д. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887.- С.109-110, 126-127.
42 Анпилогов Г.Н. Новые документы о России XVI - начале XVI вв. - М.: Изд-во МГУ, 1967.- С.115-116.
43 Багалей Д. Очерки из истории...- С.111-116.
44 Яковлев А. Указ.соч.- С.12.
45 Там же.- С.40-43.
46 Белоцерковский Г.М. Указ. соч.- С.25.
47 Загоровский В.П. Указ. соч.- С.29.
48 Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст.- К.- Запоріжжя, 1998.- С.73-106.
49 Сухоруков В.Д. Историческое описание войска Донского.- Новочеркасск, 1867.- Т.1.- С.10-11.
50 Миненков Н.А. Донское казачество на заре своей истории.- Ростов-на-Дону, 1992.- С.64.
51 История Дона с древнейших времен до падения крепосного права в России.- Ростов-на-Дону,

1973.- С.110.
52 Сергійчук В. Іменем війська Запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI - се-редини XVII ст.- К., 1991.- С.47.
53 Марголин С.Л. Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI века // Труды Государственного исторического музея. Выпуск XX. Военно-исторический сборник.- М., 1948.- С.16-17.
54 Яковлев А. Указ. соч.- С.286.

Розділ четвертий

1 Plewczynski M. Liszebnosc wojska polskiego za ostatnich Jagiellon?w (1506-1572) // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- T.31.- S.28.
2 G?rski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatar?w // Biblioteka Warszawska.- 1891.- R.51.- T.2.- Zeszyt 3.- S.440-460.
3 Bielski M. Kronika Polska.- Sanok, 1856.- T.3.- S.1007-1009; Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkiej Rusi.- Warszawa, 1846.- T.2.- S.392.
4 Plewczynski M. Udzial jazdy...- S.110.
5 G?rski K. Obrona ...- S. 460.
6 Bielski M. Kronika Polska.- T.2.- S.1026-1028.
7 G?rski K. Obrona ...- S.94-98; Bielski M. Kronika Polska.- T.2.- S..1040, 1043; Stryjkowski M. Kronika Polska...- T.2.- S.394; Plewczynski M. Liszebnosc wojska polskiego...- S.28.
8 Plewczynski M. Liszebnosc wojska polskiego...- S.29-33.
9 Plewczynski M. Liszebnosc wojska polskiego...- S.34-35; G?rski K. Obrona ...- S.104-107.
10 Кананoвіч В.І. Крымскія напады на Беларусь // Гісторыка археалагічны зборнік. - Мінск, 1993. - Часть 1. - С. 135-156.
11 Ochmianski J. Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przez napadami tatarow krymskich w XV-XVI wieku // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- 1960.- T.5.- S.364.
12 Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в.- К., 1908.- С.18.
13 Боряк Г.В. Ревізії та люстрації українських старостів кінця XV - середини XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі.- К., 1990; Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історично-географічний збірник.-К.,УАН,1931.-Т.4.-С.1-7; Грушевський О. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Історично-географічний збірник.-К.,УАН,1928.-Т.2.-С.1-9; Грушевський М.С. Історія України-Руси.- К.-Львів, 1909.- Т.7.- С.35-41; Ochmianski J. Organizacja obrony...-S.367-378; Pulaski K. Powinnosci wojskowe w dawnych miastach na Rusi // Biblioteka Warszawska.- 1872.- T.4.- S.254-265.
14 Ochmianski J. Organizacja obrony...-S.384-385, 387.
15 Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства...- С.81-87.
16 Dembski H. Wojska nadworne magnatow polskich w XVI i XVII w. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza w Poznaniu. Historia.-Poznan, 1956.- S.60-65.
17 Ochmianski J. Organizacja obrony...-S.377.
18 Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Сте-фана Батория.- СПб., 1901.- Т.1.- С.15.
19 Zr?dla dziejowe.- T.20.- S.4-35.
20 Матеріаи XBI - XBII щ.- Рпс.Рацз., 11.
21 Horn M. Chronologia i zasieg najazdow tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- 1962.- S.39.
22 Ibid.- S.25, 47, 50-51, 53, 59, 65.
23 Литвин Михалон. Извлечение из сочинения Михайла Литвина "О нравах татар, литовцев и московитян" // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.- К., 1890.- Вып. 1.- С.11.
24 Boratynski L. Kozacy i Watykan // Przeglad Polski.- 1906.- T.162.-S.25.
25 Gorka O. Liczebnosc tatarow krymskich i ich wojsk // Przeglad historyczno-wojskowy.- 1935.- T.8.-

Zeszyt 2.- S.223, 250-251, 286.
26 Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w.- Warszawa, 1987.- S.42; Plewczynski M. Liszebnosc wojska polskiego...- S..55, etc.
27 Ochmianski J. Organizacja obrony...-S.359.
28 Gorka O. Liczebnosc..- S.295.
29 Див.напр.: Гербейштейн С. Записки о Московии- Москва: Изд-в МГУ, 1988.- С.168; Литвин Михалон. Извлечение из сочинения М.Литвина "О нравах татар, литовцев и московитян" // Мемуары, относ. к исто-рии Южной Руси.- К., 1890.- Вып.1.- С.11.
30 Podhorodecki L. Chanat Krymski...-S.55.
31 Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.- К., 1993.- С.269.
32 Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні /Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журнал.-1990.-№2.- С.20; Смолій В.А. Передмова // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості.- К., Запорожжя, 1997.- С.3.
33 Bernat Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska.- 1866.- T.3.- S.44-59; Pulaski K. Ostafi Daszkiewicz // Szkicze i poszukiwania historyczne. Seria 1.- Krakow, 1887.- S.237-256; Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Винар Л. Силуети епох.- Дрогобич, 1992.- С.9-74.
34 Щербак В.О. Форум ування козацького стану в Україні.- К., 1997.

На зміст

Камины, печи, дымоходы